

Djelovanje Jugoslavenske radikalne zajednice u doba Banovine Hrvatske (1939–1941)

Krešimir Regan

Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb

SAŽETAK: Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ) je od 1935. do 1941. bila vladajuća stranka Kraljevine Jugoslavije. Do 1939. godine njezin rad temeljio se na unitarističkoj, a u razdoblju 1939–1941. na federalističkoj jugoslavenskoj ideologiji. Promjena ideologije uvjetovala je neformalni raspad JRZ-a na slovensku, muslimansku i srpsku frakciju, a ubrzo i raspad srpske frakcije na pristaše federalnoga uređenja Jugoslavije te na pristaše stvaranja velike Srbije.

Ključne riječi: *Jugoslavenska radikalna zajednica, Banovina Hrvatska, pokret »Srbi na okup«, velikosrpska ideologija, federalizam, unitarizam, Milan Stojadinović, Dragiša Cvetković*

Uvod

Jugoslavenska radikalna zajednica je od osnutka 1935. do državnoga udara 27. ožujka 1941. bila vladajuća stranka Kraljevine Jugoslavije, a za Milana Stojadinovića (1935–1939) politički je zastupala jugoslavensku ideologiju koja se temeljila na načelima nacionalnog jedinstva i državne jedinstvenosti. Premda je u svojim redovima okupljala pripadnike svih naroda Kraljevine Jugoslavije, posebno Slovence i bosanskohercegovačke muslimane, u Banovini Hrvatskoj ta je stranka okupljala uglavnom pripadnike srpskoga naroda, pa je, uz Samostalnu demokratsku stranku (SDS), bila najveća i najjača politička stranka među Srbima u Banovini Hrvatskoj. Iako se tu članstvo i političko vodstvo većim dijelom sastojalo od Srba, u JRZ-u je bilo i Hrvata. Među njima se posebno isticao bivši narodni zastupnik dr. Vlado Matošić iz Splita, kojega su službenici Ispostave Banske Vlasti u Splitu spominjali,

s dr. Nikom Novakovićem, kao vođu disidentske frakcije JRZ-a na području Dalmacije.¹

Nakon Stojadinovićeve pada na čelo stranke i države došao je Dragiša Cvetković. Za njegova mandata (1939–1941) JRZ je zastupao federalističku jugoslavensku ideologiju, a to je uvjetovalo neformalni raspad JRZ-a na slovensku, muslimansku i srpsku frakciju. Potom se podijelila i srpska frakcija na Cvetkovićeve i Stojadinovićeve pristaše.² Cvetkovići su pristaše nastavili djelovati na načelima federalističke jugoslavenske ideologije i zauzimali se za stvaranje velike Srbije na teritoriju koji se nalazio istočno od Banovine Hrvatske, a Stojadinovići su pristaše pokrenuli protubanovinski i protusporazumski pokret pod parolom *Srbi na okup* i na načelima velikosrpske ideologije zahtijevali da u sastav velike Srbije uđu i veći dijelovi Banovine Hrvatske.

1. Povijest JRZ-a

Jugoslavensku radikalnu zajednicu (JRZ) osnovao je kao jednu od najmlađih političkih stranaka Kraljevine Jugoslavije Milan Stojadinović u kolovozu 1935. nakon raspada Jugoslavenske nacionalne stranke. Ta je stranka većim dijelom bila sastavljena od članova i simpatizera bivše Radikalne stranke (RS), kojima su se pridružili članovi bivše Jugoslavenske muslimanske organizacije i Slovenske ljudske stranke. JRZ je pod vodstvom Milana Stojadinovića provodio politiku državnoga centralizma utemeljenog na jugoslavenskom narodnom unitarizmu, prema kojem Slovenci, Hrvati i Srbi čine jedinstvenu jugoslavensku naciju, i na velikosrpskome hegemoniz-

¹ »Disidenti JRZ-a na čelu sa bivšim ministrom Dr. Nikom Novakovićem u Kninu i bivšim narodnim zastupnikom dr. Vladom Matošićem u Splitu, kojih ima sve manje, nijesu nikako zadovoljni sa sporazumom i to najviše zbog ličnih ambicija tih dvaju prvaka, a naročito zato što su izgubili vodstvo JRZ u ovim krajevima (nap. a. – ojačale su SDS i Zemljoradnička stranka), te što su izgubili uopće svoj politički položaj. Ovi disidenti JRZ dakako potajno rovale proti sporazuma, a naročito je to bilo zapaženo u srezu Kninskom, gdje su potajno prikupljali potpise za nekakvu rezoluciju kojom bi oni tražili pripojenje srezova Kninskog i Benkovačkog Vrbaskoj banovini. Oni su također povelu akciju za osnivanjem srpske čitaonice u Kninu i održali konstituirajuću skupštinu čitaonice na kojoj su propagirali načelo 'Srbi na okup'. Ovu akciju u Kninu Branko Berić Jovin, sudski vježbenik u Kninu, a pod direktivama bivšeg ministra dr. Nika Novakovića. (...)« Vidi: HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Predmet: Izvještaj o političkoj situaciji i raspoloženju naroda. – Izvještaj Ispostave Banske Vlasti u Splitu od 16. studenog 1939.

² »Ove promene koje su ispočetka izgledale čisto lične prirode, pokazale su se ubrzo kao potpuno načelnog karaktera. Pod imenom JRZ i uz pomoć njenih organizacija, silom zauzetih ili bezobzirnih sredstvima obmanutih, povedena je unutrašnja politika države potpuno oprečna onoj, koju je JRZ dotle zastupala, a koja je bila zasnovana na njenom programu. (...) Od toga trenutka onaj deo JRZ koji je bio ostao veran načelima stranke i okupljen oko svog predsednika, niti je načelno, niti formalno mogao i dalje nositi isto ime, koje je politička grupacija Cvetković–Korošec–Kulenović«. Isječak iz drugog i četvrtog članka programa Srpske radikalne stranke Milana Stojadinovića. Vidi: Stojadinović, 1970., 589.

mu.³ Kako je provođenje takve politike, u kombinaciji s političkim voluntarizmom koji se očitovao u brojnim nedemokratskim metodama,⁴ velikom gospodarskom krizom i općom korumpiranošću većine državnih institucija Kraljevine Jugoslavije, 1937. dovelo do ujedinjenja hrvatskih (Seljačko-demokratska koalicija, SDK) i srpskih oporbenih stranaka (Udružena opozicija) i stvaranja koalicije pod nazivom Blok narodnog sporazuma, koja je pod vodstvom Vlatka Mačeka na izborima 11. prosinca 1938. za državni parlament osvojila gotovo jednak broj glasova kao i JRZ-ova lista,⁵ knez Pavle shvatio je da politika državnoga centralizma utemeljenog na jugoslavenskom narodnom unitarizmu, koju je provodio Stojadinovićev JRZ, vodi državu u neminovni politički kaos. Kako se u to doba Kraljevina Jugoslavija našla u gotovo potpunom okruženju država potpisnica Trojnoga pakta, od kojih su neke, poput Italije i Mađarske, podupirale hrvatski separatistički ustaški pokret, knez Pavle shvatio je da bi taj politički kaos mogao, uz potporu Njemačke, Italije i njihovih saveznika, u blažoj varijanti dovesti do uspostave fašističke diktature Milana Stojadinovića po uzoru na Hitlera i Mussolinija, a u gorjoj i do raspada Kraljevine Jugoslavije.⁶ U takvim unutar-njopolitičkim i vanjskopolitičkim okolnostima knez Pavle smijenio je 5. veljače 1939. Milana Stojadinovića s dužnosti predsjednika središnje vlade i za novoga mandatara postavio Dragišu Cvetkovića, kojemu je za prvi i najvažniji politički zadatak postavio postizanje dogovora sa SDK-om, odnosno rješavanje »hrvatskoga pitanja«.

2. Temelji političkoga djelovanja JRZ-a u Banovini Hrvatskoj i Kraljevini Jugoslaviji

Za uspješnu rekonstrukciju političkoga djelovanja i unutarstranačkoga života JRZ-a među banovinskim Srbima, ali i Srbima općenito u Kraljevini Jugoslaviji kasnih tridesetih i ranih četrdesetih godina XX. stoljeća, dva su ključna politička dokumenta koja su odredila to djelovanje. Na prvome je mjestu potpisivanje Sporazu-

³ »Tako npr. 1932. godine, iako su Srbi sa Crnogorcima činili oko 39% stanovništva, bili su zastupljeni« u ministarstvu vanjskih poslova s 83%, u ministarstvu pravde s 85%, u ministarstvu građevina s 88%, u ministarstvu unutarnjih poslova s 89%, u ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja s 90%, u Narodnoj banci s 94%, u ministarstvu prosvjete s 96%...« Vidi: Bilandžić, 1999., 88.

⁴ Javno glasovanje, poništavanje izbornih rezultata itd.

⁵ Iako je lista Bloka narodnog sporazuma s nositeljem Vlatkom Mačekom osvojila 1 364 524 glasa ili 44,90% glasova, a lista Jugoslavenske radikalne zajednice s nositeljem Milanom Stojadinovićem 1 643 783 glasa ili 54,09% glasova, zbog lošega izbornog zakona (d'Hondtov sustav) koji je omogućivao pobjedničkoj listi da odmah dobije tri petine svih mandata, JRZ pobijedio je na tim izborima. Vidi: Macan, 1992., 400; Bilandžić, 1999., 102; u svojim memoarima *Ni rat ni pakt* Milan Stojadinović tvrdi da je unatoč takvom izbornom zakonu za njegovu listu glasovalo više od 80% Srba. Vidi: Stojadinović, 1970., 508.

⁶ Matković, 1998., 201; Bilandžić, 1999., 101–106.

ma Cvetković–Maček zbog kojeg se JRZ raspao na dvije frakcije i izgubio dio svojih glasača, a na drugome je mjestu nacrt uredbe o organizaciji posebne jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice srpskog naroda u Kraljevini Jugoslaviji pod nazivom Srpske zemlje, čijim je predlaganjem i najavljivanim osnutkom Cvetković htio ponovno ujediniti sve frakcije JRZ-a u jednu stranku na političkoj platformi »Srbi na okup«, steći naklonost svojih bivših i svih drugih srpskih birača te tako postati vodećom političkom silom među jugoslavenskim Srbima, po uzoru na Hrvatsku seljačku stranku (HSS) među Hrvatima.

a) Sporazum Cvetković–Maček

Iako su o sadržaju te pravnim aspektima koji su proizlazili iz Sporazuma Cvetković–Maček pisali brojni autori,⁷ u ovome ćemo se dijelu osvrnuti na posljedice toga čina s kojima se Cvetković morao suočiti unutar vlastite stranke, ali i čitave srpske političke javnosti. Potpisivanjem Sporazuma Cvetković–Maček i donošenjem Uredbe o Banovini Hrvatskoj Cvetković je započeo proces pretvorbe Kraljevine Jugoslavije iz unitarne u složenu državu. Kako je tim političkim činom bila gotovo petina jugoslavenskoga državnog teritorija izuzeta u mnogim poslovima od središnje vlade, i to na principu priznanja političke i narodne individualnosti Hrvata, dio članova JRZ-a pod vodstvom Milana Stojadinovića, kao i dio srpske inteligencije okupljene oko Srpskoga kulturnoga kluba, taj je događaj shvatio kao početak razbijanja Kraljevine Jugoslavije kao jedinstvene političke i državne cjeline srpskoga naroda, pogotovo nakon donošenja Uredbe o proširenju propisa uredbe o Banovini Hrvatskoj na ostale banovine, kojom je dana legalna podloga za pretvorbu Dravske banovine u novu jugoslavensku političko-teritorijalnu jedinicu slovenskoga naroda, ali i za stvaranje treće jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice srpskog naroda. Iako je stvaranje Banovine Hrvatske i Banovine Slovenije kao novih političko-teritorijalnih jedinica Kraljevine Jugoslavije još moglo proći bez prigovora Stojadinovićeve frakcije JRZ-a i onih protusporazumskih snaga koje su tijekom kasnih tridesetih i ranih četrdesetih godina djelovale pod parolom »Srbi na okup«, jer je pretvorba Kraljevine Jugoslavije iz unitarne u složenu državu započela još uvođenjem šestsiječanjske diktature 1929., kada je kralj Aleksandar ukinuo 33 oblasti i umjesto njih podijelio teritorij Kraljevine Jugoslavije na 9 banovina, od kojih je Dravska banovina u svojim granicama obuhvaćala gotovo sve Slovence, a Savska i Primorska banovina gotovo sve Hrvate, posebno nakon korekcija njihovih granica 1931., sam Cvetkovićev pristanak da se Banovina Hrvatska proširi na Bosansku Posavinu, na neke kotare zapadnoga Srijema i Dubrovačko primorje, te na dijelove srednje Bosne, odnosno na one teritorije koje su Srbi tradicionalno smatrali svojima, bio je povod Cvetkovićevim protivnicima iz same stranke, ali i srpske političke javnosti, počevši od Srpskoga

⁷ Vidi posebice Boban (1965), Boban (1974), Macan (1992), Tudman (1993), Matković (1998).

kulturnoga kluba, da ga proglase još jednim u nizu »srpskih izdajica«, kao i njegova političkog mentora kneza Pavla.⁸

b) Nacrt Uredbe o organizaciji Srpske zemlje

Kako bi izbjegao stigmatu »srpskog izdajice«, koji su mu pripisivale Stojadinovićeva frakcija i druge grupe koje su djelovale pod parolom »Srbi na okup«, Cvetković je u suradnji s knezom Pavlom predvidio stvaranje i srpske političko-teritorijalne jedinice na svim onim teritorijima Kraljevine Jugoslavije koji su se nalazili istočno od Banovine Hrvatske. Taj je prijedlog bio vrlo važan za samoga Cvetkovića jer je smatrao da bi stvaranjem nove jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice srpskoga naroda u Kraljevini Jugoslaviji barem dijelom ostvario temeljni cilj srpske vanjske politike postavljen još u drugoj polovici XIX. stoljeća, a to je bilo stvaranje velike Srbije. Iako se nadao da bi provođenjem »mekše« varijante velikosrpskog programa pod parolom »Srbi na okup« uspio bez većih političkih sukoba s Hrvatima ostvariti taj gotovo stoljetni plan srpske vanjske politike i konačno stvoriti »veliku Srbiju« na čitavome prostoru koji se u Kraljevini Jugoslaviji nalazio istočno od Banovine Hrvatske, taj je plan naišao na suparnike i na srpskoj i na hrvatskoj strani. Hrvati su smatrali da imaju povijesno pravo na Vrbasku banovinu, zbog toga što je to područje tijekom srednjega vijeka bilo u sastavu hrvatske države, i na cijeli Srijem, zbog toga što je bio u sastavu bivše austrougarske Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sve do 1922., dok su Srbi smatrali da imaju povijesno pravo na cijelu Bosnu i Hercegovinu, Slavoniju i Dalmaciju.⁹ Takvo stajalište ponajbolje se vidi iz teksta objavljena u *Srpskome glasu*, u kojem se jasno kaže da je »...srpska otadžbina gde god je Srba, od Subotice do dalmatinskoga Kosova kraj Šibenika, i od Sušaka do Đevđelije. Sve zemlje gde god Srbi žive, bez obzira na plemensko-administrativne poglede već izvršene ili koje će se izvršiti, srpske su zemlje isto onoliko koliko i hrabra Šumadija i koliko i gordi Lovćen. Srpske su zemlje i Kordun i Lika i delovi Dalmacije i delovi Slavonije, koji su danas u sastavu banovine Hrvatske.«¹⁰ Slična stajališta zastupali su i njihovi čitatelji u svojim komentarima. Tako se u pismu čitatelja s područja

⁸ Prema memoarima Ivana Meštrovića, Slobodan Jovanović nazvao je Cvetkovića »Ciganinom«, dok ga je Božidar Marković opisao kao političara koji u Srbiji i među Srbima »...ne predstavlja ništa i nikoga.« Vidi: Meštrović, 1969., 257–260.

⁹ *Nova srpska riječ*, 26. rujna 1940., br. 25, str. 5, Bihac i Srpska krajina; *Nova srpska riječ*, 5. prosinca 1940., br. 35, str. 2, Knin – sjedište sjeverno-dalmatinskog srpstva; *Srpski glas*, 16. studenog 1939., br. 1, str. 2, Čije je Jadransko more?; *Srpski glas*, 16. studenog 1939., br. 1, str. 7, Zahtevi Srba iz srezova šidskog i vukovarskog; *Srpski glas*, 15. veljače 1940., br. 14, str. 10, Vidovdanska deklaracija dalmatinskih Srba; *Srpski glas*, 29. veljače 1940., br. 16, str. 2, Problem Dubrovnika; *Slavonija*, 8. studenoga 1939., br. 34, str. 1, Onima koji ne vjeruju; Bilandžić, 1999., 800

¹⁰ *Srpski glas*, 14. prosinca 1939., br. 5, str. 7, Gde god je Srba – tu je Srbija.

sjeverne Dalmacije jasno daje do znanja da »...pored Dalmatinske Hrvatske postoji i Dalmatinska Šumadija, kao etnografska i geografska cjelina. To je zemlja koju su Srbi svojom krvi obilato natopili. Ona ima i svoju istoriju, svoje srpske manastire, svoje Kosovo Polje. (...) Preko srpske Like i Vrbaske banovine, sa kojima graniči, ona je etnografski i geografski jedina i nedjeljiva cjelina sa našom osloboditeljicom i plemenitom majkom Srbijom.«¹¹

Premda je Sporazumom Cvetković–Maček i Uredbom o Banovini Hrvatskoj bila ostavljena mogućnost proširenja teritorija Banovine Hrvatske na još neke općine Vrbaske i Drinske banovine, a možda i na neke općine Dunavske banovine u Srijemu, čime bi se barem dijelom zadovoljili hrvatski velikodržavni zahtjevi,¹² ta je mogućnost za nositelje velikosrpske državne ideje u samom početku bila potpuno neprihvatljiva, makar je ostavljala pravnu osnovu za izdvajanje nekih srpskih općina iz sastava Banovine Hrvatske s područja Bosne i Hercegovine i Srijema i njihova pripojenja budućoj srpskoj jedinici.¹³ Od stvaranja te banovine Cvetković je konačno odustao u listopadu 1940. zbog talijanskog napada na Grčku i širenja Drugoga svjetskog rata na Balkanski poluotok.¹⁴

3. Unutarstranački život JRZ-a od 5. veljače 1939. do 27. ožujka 1941.

Unutarstranački život JRZ-a bio je od Stojadinovićeve pada s dužnosti predsjednika središnje vlade 5. veljače 1939. te tijekom čitava postojanja Banovine Hrvatske obilježen unutarstranačkim sukobima između Cvetkovićevih i Stojadinovićevih pristaša, odnosno između dviju frakcija na koje se raspao JRZ tijekom 1939. Budući da je JRZ na prostoru Srbije uživao slabiju potporu, Cvetković je svu svoju pažnju

¹¹ *Srpski glas*, 29. veljače 1940., br. 16, str. 8, Pismo iz dalmatinske Šumadije.

¹² »Izvan banovine Hrvatske ostala je Subotica. Jedan pogled na zemljovid pokazuje geopolitički apsurd položaja turske Hrvatske. Banovina Hrvatska još ne obuhvaća ni stari rudarski bazen s kotarima Visoko...Žepčem...Zenicom..., ali hrvatski narod je djelomično dobio svoj teritorij.« Vidi: *Hrvatski dnevnik*, 25. kolovoza 1940., str. 5, komentar uredništva Hrvatskog dnevnika; *Hrvatski dnevnik*, 31. kolovoza 1939., str. 5, Hrvati u kotaru Žepče; *Hrvatski dnevnik*, 31. kolovoza 1939., str. 5, Općina Štrigova spada u Medimurje; *Hrvatski dnevnik*, 2. rujna 1939., str. 5, Zahtjevi bačkih i baranjskih Hrvata; *Hrvatski dnevnik*, 13. rujna 1939., str. 5, Konačno teritorijalno uređenje banovine; *Nova riječ*, 14. rujna 1939., br. 144., str. 6. Srez Dvor traži pripojenje Banovini Hrvatskoj; *Hrvatski dnevnik*, 16. rujna 1939., str. 5; Kako je dvorski kotar odcijepljen od Hrvatske; *Hrvatski dnevnik*, 13. rujna 1939., str. 5, Konačno teritorijalno uređenje banovine; *Hrvatski dnevnik*, 30. siječnja 1940., str. 5, Sarajevski nadbiskup za prirodni opseg Hrvatske; *Srijemski Hrvat*, 3. veljače 1940., br. 6, str. 1, Izbori ili preuređenje državne zajednice; *Hrvatski dnevnik*, 17. veljače 1940., str. 5, Dr. Juraj Andrassy i novo ustavno uređenje Hrvatske; *Hrvatski dnevnik*, 4. listopada 1940., str. 5, Istočni Srijem želi doći u sklop banovine Hrvatske.

¹³ Sporazum je predviđao izdvajanje nekih srpskih općina iz sastava Banovine Hrvatske, ali samo iz onih osam kotara koji su se sjedinili sa Savskom i Primorskom banovinom.

¹⁴ Janković, 2003.

posvetio jačanju te stranke na prostorima Banovine Hrvatske te Vrbasko i Drinske banovine, što se ponajprije odnosilo na ponovno ujedinjenje te stranke pod njegovim vodstvom. Kako bi pridobio pristaše Stojadinovićeve frakcije JRZ-a, ali i banovinskih Srba nezadovoljnih politikom koju je SDS provodio u Banovini Hrvatskoj putem tijela Banske Vlasti, Cvetković je uz reorganizaciju stranačkih ogranaka i osnivanja novih istodobno vodio snažnu velikosrpsku promidžbu pod parolom »Srbi na okup«, kako preko zagrebačkih tiskovina *Srpske riječi* i *Nove srpske riječi*, tako i djelovanjem pojedinih visokih JRZ-ovih dužnosnika na terenu, posebice uoči općinskih izbora u svibnju 1940., zbog čega je došao tijekom izborne kampanje za općinske izbore u izravni politički sukob sa SDS-om, koji je uz HSS bio glavni koalicijski partner JRZ-u, a nakon izbora i sa samim HSS-om.

a) Raskol JRZ-a

Nakon smjene Milana Stojadinovića s mjesta predsjednika središnje vlade, veliki problem Dragiši Cvetkoviću bio je osigurati svojoj vladi političku potporu Milana Stojadinovića i JRZ-ovih zastupnika u državnom parlamentu. Iako se u početku činilo da Milan Stojadinović, kao predsjednik JRZ-a i najutjecajnija osoba u toj stranci, neće raditi probleme novoj JRZ-ovoj vladi, nakon objave vladine deklaracije 16. ožujka 1939., u kojoj je jasno naglašeno da je rješavanje »hrvatskog pitanja« jedan od prioriteta Cvetkovićeve vlade, započela je podjela JRZ-a na Stojadinovićevu i Cvetkovićevu frakciju.¹⁵ Nakon što je Cvetković u svojoj izjavi od 10. ožujka 1939. ponovio spremnost svoje vlade da u što kraćem vremenu postigne dogovor s Mačekom i SDK-om, već je 14. ožujka 1939. prvi put bio napadnut od Stojadinovićeve frakcije JRZ-a, koja ga je u govoru JRZ-ova zastupnika Momčila Jankovića optužila za kršenje programskih zaslada JRZ-a.¹⁶ No unatoč pojedinim kritikama JRZ-ovih zastupnika, Stojadinović sa svojim pristašama nije radio većih problema Cvetkovićevoj vladi sve do 8. svibnja 1939., kada su oni prvi put saznali za sadržaj propalih pregovora između Cvetkovića i Mačeka.¹⁷ Nakon što je Stojadinovićeva grupa spoznala da se pod politikom »priznavanja hrvatske individualnosti« zapravo mislilo na osnivanje zasebnoga hrvatskoga teritorija, odnosno političko-teritorijalne jedinice unutar Kra-

¹⁵ Postavljanje Cvetkovića za predsjednika središnje vlade Kraljevine Jugoslavije izazvalo je niz protesta vodećih političkih i gospodarstvenih djelatnika u Srbiji. Tako je prema Milanu Stojadinoviću upravnik Državne hipotekarne banke Vojin Đurić reagirao na vijest o postavljanju Cvetkovića s pitanjem »Ko ovom ciganinu dade mandat?!«, dok je general Milutin Nedić, bivši Stojadinovićev ministar vojske i mornarice izjavio »Neće valjda u ovoj zemlji cigani da upravljaju!«. U svojim memoarima Stojadinović je objasnio zbog čega su Cvetkovićevo ime često vezali uz pojam Ciganin. »Postojalo je u narodu opšte vjerovanje da je on ciganskog podretna. Svakako, po svom spoljnom izgledu on je davao potvrdu tom tvrdjenju, a istotako i svojim postupcima u javnom i privatnom životu.« Vidi: Stojadinović: 524–525, 598.

¹⁶ Boban, II, 1974., 10–19.

¹⁷ Boban, II, 1974, 50

ljevine Jugoslavije, pokrenuta je politička akcija skupljanja potpisa za interpelaciju Cvetkovićevoj vladi, koja je i službeno bila predana s potpisima 20 senatora i 85 zastupnika 12. lipnja 1939.¹⁸ Nakon što je Milan Stojadinović s 19 zastupnika i najlojalnijih suradnika bio na sjednici predsjedništva stranke i vodstva stranačkog odbora u parlamentu isti dan isključen iz kluba zastupnika JRZ-a, njegova je frakcija samo dva tjedna poslije, odnosno 26. lipnja, osnovala i javno predstavila osnivački odbor »Nezavisnog kluba narodnih poslanika JRZ-a«, zbog čega ih je Glavni odbor JRZ-a na sjednici 9. srpnja 1939. izbacio iz JRZ-a, a za novoga predsjednika stranke izabrao Dragišu Cvetkovića.¹⁹ Politički raskol JRZ-a u stranačkome vrhu prelio se i na teren. Tako se iz izvještaja kninskoga kotarskog predstojništva od 9. listopada 1939. saznaje da su se u tom kotaru pristaše JRZ-a podijelili na Cvetkovićevu frakciju JRZ-a i na Stojadinovićevu frakciju, koju na području sjeverne Dalmacije predvodi bivši ministar Niko Novaković,²⁰ a u ostatku Dalmacije bivši narodni zastupnik Vlado Matošić iz Splita.²¹ O raspadu JRZ-a tijekom 1939. na Stojadinovićevu i Cvetkovićevu frakciju svjedoče i drugi mnogobrojni izvještaji kotarskih načelnika Banovine Hrvatske, poput onih iz Šida, Vrginmosta ili Gline,²² a neki od tih izvještaja, poput onoga iz

¹⁸ Boban, 1965., 245–246; Boban, II, 1974., 57–59.

¹⁹ Izbačeni zastupnici JRZ-a tek su 22. siječnja 1940. osnovali novu stranku pod nazivom Srpska radikalna stranka. Kako je Milan Stojadinović i dalje bio glavna smetnja Dragiši Cvetkoviću u potpunom stjecanju političkoga povjerenja članova i pristaša JRZ-a, on ga se u travnju 1940. odlučio zauvijek riješiti. Dana 19. travnja 1940. dao ga je uhititi i staviti u kućni pritvor izvan Beograda, u kojem je ostao sve do 18. ožujka 1941. Vidi: Boban, 1965., 247; Stojadinović, 1970., 587; Boban, II, 1974., 59–60; Tuđman, 1993., 298.

²⁰ »Što se tiče JRZ kod nje od proljeća na ovamo nije opažati skoro nikakve aktivnosti i među pristalicama vlada prilična dezorijentacija naročito poslije isključenja biv. poslanika g. dr. Nike Novakovića iz stranke. Do sada nije bilo vidnog znaka ili kakve druge manifestacije u tom pravcu, da li će pristalice JRZ opredijeliti za zvaničnu JRZ ili će se pak priključiti dr-u Niki Novakoviću.« Vidi: HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 5735. Predmet: Izvještaj kotarskog načelstva u Kninu o političkoj situaciji u Kninu od 9. X. 1939.

²¹ HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Predmet: Izvještaj o političkoj situaciji i raspoloženju naroda. – Izvještaj Ispostave Banske Vlasti u Splitu od 16. studenog 1939.

²² »... postoje i organizacije Jugoslavenske radikalne zajednice, koje su međutim u posljednje vreme podeljene u dvije grupe. (...) Povodom pripojenja Šidskog sreza Banovini Hrvatskoj, pojedine grupe od pristalica JRZ još pokazuju negodovanje povodom pripojenja sreza Šidskog našoj Banovini i još uvek gaje neke potajne nade na eventualne izmjene ovog fakta.« Vidi: HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 5613. Br. 53484. Predmet: Političke prilike i događaji – mjesečni izvještaj za listopad 1939. – Izvještaj sreskog načelstva u Šidu od 7. XI. 1939; »Prva frakcija, pod vodstvom dr. Gjure Sužnjevića, člana Glavnog odbora (nap. a. – JRZ-a) priznaje sporazum, ali da su njegovi pristalice nezadovoljni ,jer se o njima ne vodi računa kod raznih političkih poteza'. Druga frakcija, pod vodstvom Bogdana Ercegovca, bivšeg narodnog zastupnika, ta se frakcija počela raspadati.« Vidi: HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 5728. Br. 58910/1939. Predmet: Politička situacija u srezu glinskom. Izvještaj kotarskog načelstva u Glini od 9. XII. 1939; »U radu konferencije (nap. a.- konferencija je bila održana 10. XII. 1939. u Vrginmostu s ciljem da se kotari Vrginmost, Vojnić, Glina i Petrinja odvoje od Banovine Hrvatske) su sudjelovali pristaše JRZ grupe dr. Vorkapića, dok delegati JRZ grupe Pere Cervara nisu sudjelovali, iako su bili suglasni s ciljevima te konferencije. Uglavnom su dominirali predstavnici drugih kotara.« Vidi: HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Predmet: Pokret »Srbi na okup« otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Vrginmostu od 15. III. 1940.

Šibenika, svjedoče čak i o potpunom prestanku djelovanja JRZ-ove stranačke organizacije u tom gradu i kotaru.²³

b) Politička stabilizacija JRZ-a nakon raskola

Nakon što je uspio iz vrha stranke izbaciti Milana Stojadinovića i njegov najuži, ali i najutjecajni krug simpatizera, Cvetković se okrenuo provedbi stabilizacije stranke koja se temeljila na reorganizaciji stranačkih ogranaka, odnosno smjenama njihovih starih vodstava i postavljanjem na njihova mjesta novih i lojalnih dužnosnika, te toleriranjem čistki Stojadinovićevih JRZ-ovaca iz svih tijela Banske Vlasti, koje su proveli SDS i HSS nakon stupanja na vlast u Banovini Hrvatskoj.

Reorganizacija stranačkih ogranaka

Kako je rad stranke na terenu bio privremeno prekinut tijekom trajanja obračuna između Cvetkovićeve i Stojadinovićeve frakcije, jedna od prvih Cvetkovićevih zadaća bila je da nakon preuzimanja vodstva u stranci provede reorganizacije starih općinskih i kotarskih stranačkih ogranaka ne bi li novim lokalnim stranačkim dužnosnicima povećao broj simpatizera JRZ-a među banovinskim Srbima i tako uspio zapriječiti širenje SDS-a na one krajeve u kojima su banovinski Srbi tradicionalno glasovali za radikale. Iako bi se proces smjene starih i izbor novih dužnosnika na terenu nakon uspostave Banovine Hrvatske i Cvetkovićeve dolaska na vlast u JRZ-u mogao shvatiti iz Cvetkovićeve želje da što uspješnije objasni banovinskim Srbima da se ne trebaju bojati nove političke situacije koja je nastala uspostavom Banovine Hrvatske, te da je njegova stranka i dalje glavni zaštitnik njihovih interesa, kao što su to bile i njezine povijesne prethodnice, poput RS-a od 1918. do 1929., ili Stojadinovićeve JRZ-a od 1935. do 1939., te smjene bile su u većoj mjeri isključivo motivirane željom novog vodstva stranke, izabranog na sjednici Glavnog odbora stranke u Beogradu 9. srpnja 1939., da na legalan način počisti »nelojalan stranački kadar« i instalira »lojalan stranački kadar« te tako uspostavi apsolutnu vlast u čitavoj stranci, po uzoru na onu kakvu su Maček i vodstvo HSS-a uživali u svojoj stranci. Takve su smjene bile zabilježene u izvještajima kotarskih načelnika ili jugoslavenskim tiskovinama širom kotara Banovine Hrvatske, ali i

²³ »Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici ne treba se podavati naročita važnost, ukoliko se o njoj danas može uopće govoriti u Šibeniku. Tu su uglavnom ljudi koji su u ovih 20 godina kao inventar prelazili iz jedne vladajuće partije u drugu«. Vidi: HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 5735. Predmet: Izvještaj Predstojništva gradske policije Šibenik o političkoj situaciji u Šibeniku od 12. listopada 1939.

čitave Kraljevine Jugoslavije.²⁴ Iako bi se podrazumijevalo da je Cvetković na čelna mjesta postavljao ljude koji su bili spremni za provedbu politike dogovorene Sporazumom ne bi li tako ubrzao čitav proces započete unutarnjopolitičke reforme, učinio je obratno. Kao najbolji primjer takve Cvetkovićeve kadrovske politike prikazuje se kotar Vrginmost, u kojem je za predsjednika kotarske organizacije bio izabran bivši SDS-ovac i JRZ-ov zastupnik toga kotara u prošleme mandatu dr. Radivoj Vorkapić, odvjetnik iz Beograda, koji je, prema izvještaju kotarskoga predstojništva od 15. ožujka 1940., bio prokazan Banskoj Vlasti kao glavni vođa protubanovinskoga i protusporazumskoga pokreta »Srbi na okup« na prostorima Banovine Hrvatske i kao glavni nositelj politike čiji je glavni zadatak bio odvajanje kotareva Vrginmost, Vojnić, Glina i Petrinja iz sastava Banovine Hrvatske i njihovo pripajanje Vrbaskoj banovini.²⁵ Gotovo istovjetna situacija ponovila se i u Osijeku, gdje, prema pisanju zagrebačkoga *Obzora*, »JRZ u Osijeku okuplja u svojim redovima uglavnom pristaše bivšeg režima, koji su bili naučili, da dominiraju u javnom životu Osijeka«.²⁶ Iako na prvi pogled djeluje nerazumno da je Cvetković izbacio Stojadinovića i njegove pristaše iz vrha stranke zbog protivljenja Sporazumu, a unutar banovinskih stranačkih organizacija ostavljao stranačke dužnosnike koji su razmišljali jednako kao i Stojadinović, razloge takve politike treba tražiti u Cvetkovićevu političkom pragmatizmu, jer je zahvaljujući takvoj kadrovskoj politici Cvetković mogao dijelom neutralizirati političko djelovanje Stojadinovićeve frakcije među banovinskim Srbima, a samim time održati svoju frakciju JRZ-a u tim krajevima.

Čišćenje Stojadinovićevih pristaša

Iako je legalnim smjenama starih i biranjem novih vodstava JRZ-ovih stranačkih podružnica Cvetković uspio iz svoje stranke izbaciti velik broj pripadnika Stojadinovićeve frakcije JRZ-a, njihovo izbacivanje iz stranke nije riješilo Cvetko-

²⁴ *Samouprava*, 17. srpnja 1939., br. 1023, str. 2, Odluke mesnog odbora naše stranke u Karlovcu; *Samouprava*, 20. srpnja 1939., br. 1026, str. 3, Odluke mesnog odbora naše stranke u Osijeku; *Samouprava*, 25. srpnja 1939., br. 1030, str. 2, Reorganizacije stranke u Đevdeliji; U kostajničkome kotaru novo stranačko vodstvo JRZ-a toga kotara bilo izabrano na skupštini 5. kolovoza 1939. Vidi: Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 5539. Predmet: Kostajnica, sresko načelstvo, politička situacija za mesec august 1939. – Izvještaj kotarskog načelstva Kostajnice od 5. X. 1939; U vrgomoskom kotaru novo je vodstvo kotarske organizacije JRZ-a bilo izabrano na skupštini 28. listopada 1939. Vidi: HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 5637. Predmet: Mjesečni izvještaj o političkoj situaciji za mesec listopad 1939. – Izvještaj kotarskog načelstva u Vrginmostu od 3. XI. 1939; HDA. Fond 155. Banovina Hrvatska. Kabinet bana. Opći spisi Kabineta bana Banske Vlasti Banovine Hrvatske. Br. 22 076. Predmet: Gornji Vakuf, prijava održanja konferencije JRZ.

²⁵ HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Predmet: Pokret »Srbi na okup« odčjepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Vrginmostu od 15. III. 1940.

²⁶ *Obzor*, 16. svibnja 1940., br. 112, str. 3, Stranačko kretanje.

više glavni problem, a to je bilo pitanje sprječavanja njihove političke djelatnosti među članovima i simpatizerima JRZ-a. Da je Cvetković imao snažnu oporbu unutar vlastite stranke svjedoči i izvještaj Političkog odsjeka Redarstvenoga ravnateljstva u Zagrebu od 24. listopada 1940., u kojem jasno stoji da su Stojadinovićeve simpatizeri na prostoru Banovine Hrvatske bili politički aktivni te da su sudjelovali u organizaciji protubanovinske političke djelatnosti.²⁷ Stoga mu se kao najvažnija zadaća nakon dolaska na mjesto predsjednika JRZ-a u unutarstranačkom obračunavanju sa Stojadinovićevom frakcijom JRZ-a nametalo čišćenje njegovih pristaša iz svih tijela središnje vlade te banovinskih tijela i uprava.²⁸ To je čišćenje političkih suparnika iz tijela središnje vlade i iz banovinskih uprava Vardarske, Zetske, Dunavske, Drinske, Vrbaske i Dravske banovine Cvetković započeo neposredno nakon izbacivanja Stojadinovića iz JRZ-a 9. srpnja 1939., a formalno dovršio raspustom državnoga parlamenta 26. kolovoza 1939. Da je raspust državnoga parlamenta među svjedocima toga događaja bio jasno shvaćen kao konačni obračun Cvetkovićeve frakcije JRZ-a sa Stojadinovićevom frakcijom JRZ-a, vidljivo je iz Stojadinovićevih memoara,²⁹ ali i iz sastanka Mjesnog odbora JRZ-a u Splitu 10. listopada 1939., na kojem je predsjednik toga ogranka JRZ-a dr. Vlado Matošić javno napao i osudio Sporazum kao politički akt koji je »...stavio u pitanje osnovne nacionalne i državne principe države, povrijedio glavni smisao Ustava i novostvorenom situacijom dao povoda razvoju raznih destruktivnih političkih ekstremnosti u pravcu slabljenja države...«, zamjerajući Cvetkoviću pritom da je sve nositelje drukčijega političkoga shvaćanja od njegova unutar JRZ-a, koji su imali »...svoje stvarno i vidno obilježje ... u parlamentu preko izvjesnih poslanika i senatora, likvidirao raspustom parlamenta«. S obzirom na takvu politiku, Matošić je izjavio »...da on i njegovi prijatelji ne mogu više biti u JRZ, koja je jedan od glavnih sudionika u preuređenju države putem sporazuma, koji slabi zemlju«³⁰.

²⁷ Prema tom izvještaju, »...Bogunović Dušan (...) počeo je već nakon sklopljenog Sporazuma 26. VIII. 1939. sa akcijom okupljanja Srba u jedan politički pokret... Akciju je Bogunović započeo na taj način, što je slao pisma na svoje političke istomišljenike odnosno one koje je on smatrao za takove a van Zagreba većinom na b. narodne zastupnike pristaše Dra. Milana Stojadinovića. (...) Iz napred izloženog proizlazi, da Dušan Bogunović sa svojim istomišljenicima uistinu radi na tome, da sve Srbe iz Banovine Hrvatske okupi i da zajedno stvore jednu političku organizaciju, odnosno stranku, ali još nije se moglo ustvrditi koji bi se ljudi prijavili kao osnivači jedne ovakove političke stranke i kakav će joj biti naziv. Svakako glavnu riječ u ovoj čitavoj stvari ima b. narodni poslanik Dušan Bogunović, a za svoje suradnike i pomagače nastoji pridobiti poglavito b. Stojadinovićeve poslanike« Vidi: HDA. Grupa VI. Građanske stranke. Inv. br. 1424. Br. 77193. Predmet: Osnivanje »Srpske narodne koalicije« i »Srpske narodne zajednice«. Izvještaj Političkog odsjeka Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu od 24. X. 1940.

²⁸ Prema Stojadinoviću, Cvetković se »...požurio da sve te ‚progonjene‘ činovnike od moje vlade vrati u Beograd ‚sa svim počastima‘. Osim toga, Cvetković je nakon osnutka ‚Nezavisnog kluba narodnih poslanika JRZ-a‘ prema Stojadinoviću izložio njega i njegove simpatizere »...čitavome nizu maltretiranja. Jedan za drugim otpušteni su viši činovnici za koje se mislilo da su na mojoj strani«. Vidi: Stojadinović, 1970., 594–596, 606.

²⁹ »Ali kad je uvideo da ni ove mere protiv moje ličnosti ne samo ne umanjuju broj mojih pristalica, nego ga naprotiv samo povećavaju, došla je jedna mnogo značajnija mera. Ukazom od 26. avgusta 1939. bila je raspuštena Narodna skupština, a da nije jednovremeno objavljen i datum za nove izbore narodnih poslanika i dan sastanka nove Skupštine, kako je to zakonom bilo predviđeno.« Vidi: Stojadinović, 1970., 588.

³⁰ Jelić-Butić, 1990., XIII, 30.

Smjene Stojadinovićevih pristaša nastavile su se i nakon raspuštanja parlamenta, a posebice nakon što je Stojadinović 21. siječnja 1940. u Beogradu osnovao Srpsku radikalnu stranku.³¹ No dok je na prostorima Kraljevine Jugoslavije koji se nisu nalazili u sastavu Banovine Hrvatske Cvetković taj problem mogao riješiti vrlo jednostavno, jer je za sva otpuštanja, premještanja ili umirovljenja državnih službenika bio izravno ovlašten kao predsjednik središnje vlade, takvu politiku nije mogao provoditi na prostorima Banovine Hrvatske, jer je ona Sporazumom imala potpunu autonomiju u mnogobrojnim poslovima. Umjesto njega, čišćenje simpatizera Stojadinovićeve frakcije JRZ-a iz banskih službi Banovine Hrvatske obavili su SDS i HSS, koji su, prema srpskoj promidžbi i diplomatskim izvješćima, od uspostave Banovine Hrvatske 26. kolovoza 1939. do održavanja općinskih izbora 18. svibnja 1940., otpustile, premjestile ili umirovile nekoliko tisuća ljudi.³² Da su to čišćenje Cvetkovićevi koalicijski partneri provodili uz prešutnu potporu samoga Cvetkovića, svjedoči činjenica da središnja vlada i JRZ nisu kod Mačeka ili Banske Vlasti sve do potkraj 1939. ozbiljnije prosvjedovali protiv vođenja takve politike. Tek je polovicom prosinca 1939. Cvetković uputio Mačeku pismo u kojem ga je obavijestio da je »posljednjih dana dobio ... veći broj pisama od mojih političkih prijatelja – Srba iz banovine Hrvatske. Svi se oni podjednako žale na jednu istu stvar, da je vlast banovine Hrvatske prema njima jako indiferentna pa čak i neraspoložena i da forsira Samostalnu demokratsku stranku...«³³. Da je nesnošljivost pojedinaca iz redova SDK-a prema, među ostalim, članovima i simpatizerima JRZ-a, koji su u velikom broju istodobno bili i članovi Sokolskoga udruženja, uzelo maha u prvim mjesecima postojanja Banovine Hrvatske, svjedoči i pismo bana dr. Ivana Šubašića, upućeno još 17. studenoga 1939. povjereniku Ispostave Banske Vlasti u Splitu, ravnatelju policije u Zagrebu i Splitu, svim kotarskim načelnicima, svim voditeljima kotarskih ispostava i svim predstavništvima gradske policije, u kojem je zatražio uvođenje reda u ponašanje članova HSS-a koji su djelovali u sklopu Hrvatske seljačke zaštite (HSZ), kao i sankcije za one koji su se lažno predstavljali kao članovi HSZ-a.³⁴

³¹ Nakon osnivačke skupštine Stojadinovićeve nove stranke bili su zbog nesprječavanja rada te skupštine smijenjeni načelnik policije u upravi grada Beograda Bogdan Branković i »upravnik grada« Beograda Dragoslav Lazić. Vidi: Stojadinović, 1970., 595–596.

³² *Srpska riječ*, 29. veljače 1940., br. 5, str. 2, Zašto kriti istinu; Petranović–Zečević, 1988., 430–432; Boban, II, 1974., II, 151.

³³ Boban, II, 1974., 198.

³⁴ »U posljednje vrijeme desilo se nekoliko incidenata (teže prirode), koje su izazvala neka (nepoznata) lica, a sve pod vidom HSZ. Da bi se izbjegli nepotrebni nesporazumi i spriječio rad destruktivnih elemenata-šefovima sviju naslovnih vlasti naredjujem: (...) Naročito naglašavam, da se svim žandarmerskim organima izričito naredi, da kako u njihovom međusobnom odnosu, tako i u odnosu prema strankama nema, ne može i ne smije biti nikakve vjerske ili narodnosne razlike. Jedino što oni imaju da drže pred očima jest interes službe, naroda i države.« Vidi: HDA. Grupa VI. Gradanske stranke. Inv. br. 2064. Br. 52718. Predmet: Hrvatske seljačke zaštite, držanje i rad.

Od čišćenja simpatizera Stojadinovićeve frakcije JRZ-a iz tijela Banske Vlasti koje su proveli SDS i HSS Cvetković je imao dvostruku korist. S jedne strane, on se politikom nemiješanja u takvu politiku SDS-a i HSS-a uspio vrlo brzo i lagano riješiti na prostoru Banovine Hrvatske svih onih JRZ-ovaca koju ga nisu priznavali kao predsjednika, a, s druge strane, kao posljedicu tih djela, ponovno osigurati njihovu punu stranačku lojalnost. Iako je ta lojalnost bila iznudeana, jer su svi otpušteni službenici Banske Vlasti nakon zabrane njihova ponovna zaposlenja na prostoru Banovine Hrvatske nastavak svoje političke karijere, ali i osiguravanja osobne egzistencije, kao i egzistencije svojih obitelji, morali isključivo vezati uz vjernost novomu JRZ-ovu vodstvu koje je odlučivalo o njihovu ponovnom zapošljavanju u državnoj službi, Cvetković je uspio u kratko vrijeme na prostorima Banovine Hrvatske neutralizirati Stojadinovićeve grupu unutar JRZ-a.³⁵ Iako je prešutnim odobravanjem SDS-ove i HSS-ove provedbe takve politike nad članovima i simpatizerima Stojadinovićeve frakcije JRZ-a Cvetković uspio uspostaviti osobni politički autoritet unutar stranke, ta su otpuštanja, premještanja ili umirovljenja, zbog brzine provedbe i velikoga broja ljudi koji su njima bili zahvaćeni, imala i negativne posljedice za političku vjerodostojnost Cvetkovića kao pravog predstavnika Srba na čitavom području Kraljevine Jugoslavije. Cvetkovićevo neslužbeno odobravanje i javno ignoriranje politike Seljačko-demokratske koalicije u prvim mjesecima postojanja Banovine Hrvatske pridonijeli su padu njegova osobnog, ali i ukupnoga političkog ugleda i rejtinga JRZ-a na prostoru Banovine Hrvatske i Kraljevine Jugoslavije, koji je bio pokrenut ne samo optužbama da je sklapanjem sporazuma s Mačekom izdao ideju jugoslavenskoga državnog unitarizma nego i mnogobrojnim optužbama da je njegova vlada nesposobna uspostaviti punu suverenost središnje vlade na čitavom području Kraljevine Jugoslavije.³⁶

³⁵ »Čim je proglašena uredba o banovini Hrvatskoj, podban Vrbaske banovine Petar Cvetković premjestio je na bansku upravu iz derventskog i gradačkog kotara, koji su pripojeni Hrvatskoj, one više činovnike, koji su se eksponirali u protu hrvatskoj politici. Međutim, ti ljudi, kad nisu valjali tim kotarima, ne će valjati ni Vrbaskoj banovini, u kojoj još ima mnogo Hrvata, a u kojoj, Srbi žele imati za činovnike prave narodne ljude. Stoga se očekuje, da će i u Vrbaskoj banovini doći do promjena i da će se maknuti svi oni elementi, koji ni sada ne taje svoje simpatije za svojega bivšeg gospodara Stojadinovića.« Vidi: *Hrvatski dnevnik*, 26. rujna 1939., str. 5.

³⁶ »Naša prestonička štampa prenela je pre neki dan, bez komentara, izvještaj o svečanosti održanoj u Zagrebu na dan 16. tek. mes. a povodom završenog prvog oficirskog kursa Hrvatske seljačke zaštite. Završnim ispitima ovog kursa, za vreme koga je život kandidata, bio ureden vojnički, jer su svi zajedno stanovali, hranili se i učili, prisustvovao je i sam dr. Maček, koji je lično ispitivao oficirske kandidate...Ova nova vojnička organizacija, prema tome, koja se na jedan neobičan i dosad neviden način formira na naše oči i u državi koja ima svoju redovnu vojsku i takvu o kojoj se sa najvećim pohvalama govori kako u redovima prijatelja, tako i od strane njenih neprijatelja, uperena je protiv Srba. (...) Ono što niko ne može osporiti to je: da su organi HSZ svojim postupcima najviše izazvali nezadovoljstvo Srba u Hrvatskoj banovini. (...) HSZ jeste jedna nova revolucionarna formacija, postala kao čisto antidržavna organizacija, za sada jedno ruglo od vojske, ali na kojoj se formaciji ubrzano radi da bi jednog dana postala prava, istinska vojska. (...) Osnažena, ona će jednog dana postati preteča sila za svoje mnogobrojne neprijatelje o kojima govori njen vrhovni komandant dr. Maček, tj. za Srbe... Potpredsjednik beogradske vlade dr. Maček u svojstvu vojnog komandanta vrši smotru i proizvodi oficire jedne nove vojničke formacije koje se organiziraju pred nama i na oči Ministra vojske, a pored državne oružane sile...« Vidi: *Srpski glas*, 22. veljače 1940., br. 15, str. 1, Kuda ovo vodi.

Posljedica takva Cvetkovićeva vođenja politike bila je političko okretanje velikoga broja JRZ-ovih članova i simpatizera onim političkim snagama na prostoru Banovine Hrvatske koje su se pod parolom »Srbi na okup« izravno borile protiv osnutka Banovine Hrvatske i pretvorbe Kraljevine Jugoslavije iz unitarne u složenu državu.

Pokušaji ujedinjenja radikalnih stranaka s JRZ-om

Kako bi se mogao uspješno nositi sa strankama SDK-a u nastavku pregovora vezanih za nastavak započeta procesa unutarnjega preuređenja Kraljevine Jugoslavije, ali i s Demokratskom i Zemljoradničkom strankom u samoj Srbiji, Cvetković je morao, s obzirom na to da je mimo demokratske procedure postao prvim čovjekom izvršne vlasti Kraljevine Jugoslavije, raditi na stjecanju političke potpore za svoj program među jugoslavenskim Srbima. Zbog toga je potkraj 1939. i tijekom čitave 1940. provodio niz političkih akcija kojima je svrha bila stvaranje jake srpske stranke pod njegovim vodstvom. Pokušaj provedbe ujedinjenja JRZ-a sa svim frakcijama koje su nastale iz RS-a nakon uvođenja šestosiječanjske diktature Cvetković je nastojao ostvariti na trima razinama. Na prvoj je razini pokušao provesti to ujedinjenje pregovorima sa stranačkim prvacima i dogovorom o ulasku njihovih stranaka ili radikalnih frakcija u JRZ. Nakon propasti toga pokušaja Cvetković je na drugoj razini pokušao provesti to ujedinjenje osnivanjem Akcionog odbora za općinske izbore u Banovini Hrvatskoj koji je za cilj imao koordinaciju predizbornih aktivnosti svih srpskih stranaka čiji je glavni politički protivnik bio SDS, a koje su djelovale pod parolom »Srbi na okup«. Kako je taj pokušaj propao, Cvetković je na trećoj razini pokušao provesti ujedinjenje radikalnih stranaka provedbom tzv. koncentracije svih ostalih srpskih stranaka u središnjoj vladi s naglaskom na ulazak u vladu radikala okupljenih oko Glavnog odbora RS-a. Dok je provedbi ujedinjenja radikalnih stranaka s JRZ-om svrha bila ojačati sam politički položaj JRZ-a među Srbima Kraljevine Jugoslavije i omogućiti pretvorbu te stranke u vodeću srpsku stranku po uzoru na HSS među Hrvatima, osnivanje Akcionog odbora i pokušaj tzv. koncentracije imao je isključivo za cilj ojačati srpsku komponentu nasuprot hrvatskoj komponenti unutar središnje vlade, odnosno Kraljevine Jugoslavije, a u konačnici postignuti nacionalno suglasje svih srpskih političkih stranaka, udruga i drugih javnih organizacija za osnivanje srpske političko-teritorijalne jedinice u onim granicama u kojima je to predviđao Cvetkovićev Nacrt uredbe o organizaciji Srpske zemlje.

Pokušaj ujedinjenja Narodne radikalne stranke (tzv. Glavni odbor Radikalne stranke) s JRZ-om

Cvetković je nakon političkog uništenja Stojadinovićeve frakcije JRZ-a, objavljivanja programske platforme svoje frakcije JRZ-a pod naslovom Nacrt uredbe o or-

ganizaciji Srpske zemlje te provođenjem žestoke predizborne kampanje za općinske izbore pokrenuo, po uzoru na HSS među Hrvatima, veliku političku akciju kojoj je svrha bila okupiti oko JRZ-a sve disidentske frakcije na koje se raspala ta stranka nakon raskola u prvoj polovici godine 1939., ali i sve ostale političke strančice na koje se tijekom šestosiječanjske diktature raspao stari RS, počevši od Glavnog odbora RS-a preko Stojadinovićeve frakcije JRZ-a pa sve do tzv. grupe Ace Stanojevića.³⁷ Već samo financiranje tjednika *Srpske riječi* i *Nove srpske riječi* pod vodstvom Vladimira Varičaka, jednog od osnivača velikosrpskog udruženja »Krajina«, odnosno jedne od manjih frakcija JRZ-a, kao i izbor Radivoja Vorkapića, nositelja protubanovinske i protusporazumske velikosrpske politike pod parolom »Srbi na okup«, za predsjednika kotarske organizacije JRZ-a u kotaru Vrginmost, potvrđuje da je Cvetković ozbiljno pristupio rješavanju toga problema.³⁸

Usporedno s okupljanjima disidentskih grupa JRZ-a na prostoru Banovine Hrvatske tijekom druge polovice 1939. i prve polovice 1940., Cvetković je ozbiljno radio i na ujedinjenju svih političkih stranaka nastalih iz RS-a s JRZ-om u samoj Srbiji u jedinstvenu radikalnu stranku. Tako je već samim ulaskom u vladu Lazara Markovića, člana Glavnoga odbora RS-a i pripadnika radikalne grupe Ace Stanojevića, Cvetković bio započeo taj proces.³⁹ Kako je Lazar Marković neovisno o Glavnom odboru RS-a i njezinu predsjedniku Aci Stanojeviću pokrenuo pregovore s Cvetkovićem koji su trebali završiti ujedinjenjem Markovićevih simpatizera unutar Glavnoga odbora RS-a s JRZ-om i s pristašama Bože Maksimovića, te kako je bez pristanka Glavnoga odbora ušao u vladu Cvetković–Maček, u listopadu 1939. on je bio izbačen iz te političke grupacije koja se u studenom 1939. registrirala kao Narodna radikalna stranka.⁴⁰ Nakon registracije Glavnoga odbora RS-a pod novim imenom, njezin predsjednik Aca Stanojević započeo je službene pregovore s Cvetkovićem o ujedinjenju tih stranaka u jedinstvenu radikalnu stranku, koji su trajali od kraja studenoga 1939. sve do siječnja 1940.⁴¹ Iako je u početku postojala dobra volja za provedbu sjedinjenja, pregovori su propali zbog pitanja prvenstva u toj, novoj stran-

³⁷ Boban, II, 1974., 448.

³⁸ O ovom problemu bit će više govora u poglavlju »5. Političko djelovanje JRZ-a među Srbima u Banovini Hrvatskoj/a)Promidžba *Srpske riječi* i *Nove srpske riječi*«.

³⁹ »Slovenec« piše o kretanju srpskih stranaka, pa kaže da su u akciji za okupljanje radikalskih skupina s JRZ-om stupili u pozadinu svi drugorazredni političari i da daljnje akcije za spajanje disidentskih radikalnih skupina s JRZ-om vode samo Aca Stanojević i Dragiša Cvetković. Vidi: *Srpska riječ*, 14. ožujka 1940., br. 7, str. 5, Milan Grol za saradnju sa JRZ.

⁴⁰ Boban, 1965., 236–237.

⁴¹ Glavni odbor JRZ-a je na svojoj sjednici 2. i 3. rujna 1939. službeno uputio apel Glavnomu odboru Radikalne stranke pod vodstvom Ace Stanojevića da im se pridruže. Vidi: Jelić, 1965., 148; Matković, 1998., 211.

ci.⁴² Prema Bobanu, Cvetković je držao da je Glavni odbor RS-a, odnosno Narodna radikalna stranka, disidentska frakcija JRZ-a koja se od te stranke odvojila neposredno nakon osnivanja JRZ-a 1935., dok je Narodna radikalna stranka smatrala obratno.⁴³ Nakon propasti i tih pregovora JRZ je na srpskoj političkoj sceni stekao još jednoga političkog suparnika.

Pokušaj ujedinjenja srpskih radikala s JRZ-om tijekom općinskih izbora u Banovini Hrvatskoj

Ujedinjenje srpskih radikala s JRZ-om tijekom općinskih izbora u Banovini Hrvatskoj Cvetković je nastojao provesti stvaranjem krovne organizacije radikala pod nazivom Akcioni odbor za općinske izbore u Banovini Hrvatskoj, čiji je glavni politički cilj bio stvoriti koordinaciju predizbornih aktivnosti svih onih srpskih stranaka ili udruga koje su djelovale među banovinskim Srbima pod parolom »Srbi na okup«, a čiji je glavni politički protivnik bio SDS. Radi ostvarenja toga cilja taj je odbor u ime Dragiše Cvetkovića uputio uoči općinskih izbora 28. travnja 1940. banovinskim Srbima izborni proglas u kojem je pozvao srpske birače u Banovini Hrvatskoj da glasuju za njegovu listu.⁴⁴ U tom je izbornom proglasu bilo posebno naglašeno da o »...jedinstvu srpskih redova zavisi snaga i Srba i državne zajednice...«, te da ih radi ostvarenja toga »...historijskog zadatka Srba...« poziva Cvetković iz Beograda »...da se svi bez razlike ujedinite i da pređete preko sitnih razilaženja, kako to dolikuje Velikom Narodu i velikim vremenima«⁴⁵. No unatoč tomu proglasu patetičnoga sadržaja i Cvetkovićevoj želji da sve izborne rezultate svoje stranke i »srpskih nezavisnih lista« prikaže kao sjajnu pobjedu JRZ-a nad SDS-om,⁴⁶ ostaje činjenica da je na općinskim izborima u Banovini Hrvatskoj JRZ osvojio tek 21

⁴² Za vrijeme pregovora, Glavni odbor RS-a nije se protivio Sporazumu Cvetković–Maček.

⁴³ Boban, 1965., 233–234; Boban, II, 1974., 295–296.

⁴⁴ *Nova srpska riječ*, 9. svibnja 1940., br. 5, str. 3, Proglas predsjednika vlade g. Dragiše Cvetkovića Srbima u banovini Hrvatskoj.

⁴⁵ *Nova srpska riječ*, 9. svibnja 1940., br. 5, str. 3, Proglas predsjednika vlade g. Dragiše Cvetkovića Srbima u banovini Hrvatskoj.

⁴⁶ »Svoj poraz na opštinskim izborima u banovini Hrvatskoj Samostalna demokratska stranka želi da predstavi u drugoj svjetlosti i da mu da drugi karakter, nego što ga on ima. (...) Prema zvaničnim podacima, piše ‚Samouprava‘, na opštinskim izborima u banovini Hrvatskoj je u 195 opština s apsolutnom ili relativnom srpskom većinom glasalo 121.429 pravih glasača. Od ovog broja Jugoslavenska radikalna zajednica dobila je 36.502 glasa i 1006 gradskih vijećnika, Samostalna demokratska stranka 15.183 glasa, a Seljačko-demokratska koalicija 44.262 glasa. U ovom posljednjem broju, ako najobjektivnije promatramo izborne rezultate, samostalni demokrati jedva ako mogu računati do 10.000 svojih pristalica. Naša stranka (nap. a – JRZ) prema ovim izbornim rezultatima dobila je 57 opština, a Samostalna demokratska 32.« Vidi: *Nova srpska riječ*, 30. svibnja 1940., br. 8, str. 4, Poslije opštinskih izbora u banovini Hrvatskoj – »Samouprava« o opštinskim izborima.

općinu od nekadašnjih 108 općina u kojima je do uspostave Banovine Hrvatske obnašao vlast.⁴⁷

Pokušaj ujedinjenja svih srpskih stranaka s JZR-om tzv. koncentracijom

Iako je JZR u početku bio protivan tzv. koncentraciji, tvrdeći da je ona bila postignuta vladom Cvetković–Maček,⁴⁸ nakon propasti ujedinjavanja srpskih radikala oko JZR-a i vođenja zajedničke akcije za općinske izbore, Cvetković je bio prisiljen za ostvarenje svojega glavnoga političkoga plana – stvaranja tzv. male velike Srbije – pridobiti političku potporu svih relevantnih političkih snaga koje su djelovale među jugoslavenskim Srbima potkraj 1930-ih i početkom 1940-ih godina. No budući da su se sve srpske stranke i političke grupacije koje su djelovale među jugoslavenskim Srbima, osim JZR-a i Zemljoradničke stranke, uglavnom negativno očitovale o Sporazumu Cvetković–Maček i uspostavi Banovine Hrvatske, njegov plan jačanja srpske komponente u središnjoj vladi stvaranjem tzv. koncentracije srpskih stranaka u njoj kao protuteže hrvatskoj komponenti nije bio izvodiv bez rušenja ili barem dijelom revidiranja nekih točaka Sporazuma. Budući da bi bilo kakvo revidiranje odluka Sporazuma automatski dovelo do raspada koalicije JZR-a i HSS-a, a možda i do raspada Kraljevine Jugoslavije, pokušaj postizanja dogovora između JZR-a i drugih srpskih političkih stranaka i udruga bio je unaprijed osuđen na propast.⁴⁹ Premda ovaj problem zaslužuje dublju i temeljitiju analizu, u ovom se radu ipak moralo ograničiti samo na naglašavanje važnosti toga političkoga projekta u procesu pokušaja ujedinjavanja JZR-a s drugim radikalnim strankama, odnosno s onim političkim snagama koje su svoj program temeljile na ideologiji staroga RS-a.

⁴⁷ *Hrvatski dnevnik*, 22. svibnja 1940., str. 5–6, Rezultati općinskih izbora u Hrvatskoj; *Hrvatski dnevnik*, 29. svibnja 1940. str. 5, Rezultati općinskih izbora u mješovitim općinama banovine Hrvatske; Plenča, 1986, 135; *Nova srpska riječ*, 6. lipnja 1940., br. 9, str. 5, Naknadni ispravci rezultata opš. izbora; *Nova srpska riječ*, 30. svibnja 1940., br. 8, str. 4, Poslije opštinskih izbora u banovini Hrvatskoj/«Samouprava» o opštinskim izborima; *Hrvatski dnevnik*, 25. svibnja 1940., str. 5., »Politika« o općinskim izborima; *Hrvatski dnevnik*, 28. svibnja 1940., str. 5, Rezultati naknadnih općinskih izbora u Hrvatskoj; *Hrvatski dnevnik*, 4. lipnja 1940., str. 1, Rezultati općinskih izbora od nedjelje; *Hrvatski dnevnik*, 5. lipnja 1940., str. 5, Značajni rezultati općinskih izbora u derventskom kotaru.

⁴⁸ *Obzor*, 2. svibnja 1940., br. 100, str. 3, Proglas predsjednika vlade Srbima u Banovini Hrvatskoj; *Obzor*, 6. svibnja 1940., br. 104, str. 3., Slovenci i koncentraciona vlada; *Obzor*, 6. svibnja 1940., br. 104, str. 3, O koncentracionoj vladi; *Obzor*, 7. svibnja 1940., br. 105, str. 3, Glavno glasilo JZR protiv koncentracione vlade; *Obzor*, 10. svibnja 1940., br. 108, str. 3, »Srpski glas« o koncentracionoj vladi; *Obzor*, 17. svibnja 1940., br. 113, str. 3, »Srpski Glas« za koncentracionu vladu; *Obzor*, 31. svibnja 1940., br. 124, str. 3, Razgovori o koncentracionoj vladi.

⁴⁹ Boban, II, 1974., 292–299.

4. Pokušaj zadržavanja političke prevlasti JRZ-a među Srbima u Banovini Hrvatskoj pregrupiranjem jedinica lokalne uprave Savske i Primorske banovine

Svaka stranka koja obnaša vlast na određenom području javno se koristi svim dopuštenim pravnim sredstvima ne bi li svoju vlast osigurala na idućim izborima, a u slučaju očekivanoga poraza, ne bi li taj poraz na izborima uspjela što više umanjiti. Kao jedno od najvažnijih pravnih sredstava osiguravanja kontinuiteta vlasti na tome putu jest pravo vladajuće stranke na samostalno odlučivanje o izgledu, broju i veličini izbornih jedinica, koje se na terenu oblikuju upravo prema broju pristaša što ih ta stranka ima na određenom području. Tako je bilo i s JRZ-om, koji je obnašao vlast u velikom broju kotara i općina Savske i Primorske banovine još od općinskih izbora 1936. te imao velik broj svojih zastupnika iz kotara tih dviju jugoslavenskih banovina izabраниh na zastupničkim izborima 1938. samo zahvaljujući izbornom zakonu koji je pobjedničkoj listi, neovisno o uspjehu drugih lista, omogućivao da dobije tri petine svih mandata.⁵⁰ Kao najbolji primjer nepravednosti toga izbornog zakona poslužit će primjeri kotara Krapine, Klanjca i Ivanca, u kojima su, unatoč premoćnoj pobjedi Mačekovih lista nasuprot Stojadinovićevim listama, zastupnički mandati bili dodijeljeni Stojadinovićevim kandidatima.⁵¹ Svjestan da je njegova stranka vlast na prostoru hrvatske banovine u osnivanju stekla isključivo na osnovi izbornoga zakona, a ne na osnovi stvarne političke snage i ugleda JRZ-a,⁵² te svjestan činjenice da će morati vlast na tom području ubrzo prepustiti strankama SDK-a, što podrazumijeva i pravo na samostalno odlučivanje o njezinu teritorijalnom unutarnjem uređenju, odnosno pravo na preuređenje jedinica lokalne uprave neovisno o središnjoj vladi, Cvetković je morao tijekom razdoblja trajanja pregovora od travnja do kolovoza 1939. žurno provesti promjene granica jedinica lokalne uprave, odnosno izbornih jedinica. Budući da je obavljanje toga posla bilo besmisleno u jedinicama lokalne uprave naseljenima pretežito hrvatskom većinom, Cvetković je svoju pažnju usmjerio na one općine i kotare u kojima su Srbi činili znatan udjel u ukupnom broju stanovništva,

⁵⁰ Premda je Mačkova lista na prostorima Savske banovine dobila 86,24% glasova, a na prostorima Primorske banovine 85,15% glasova, a Stojadinovićeva lista tek 13,76% glasova u Savskoj banovini te 15,85% glasova u Primorskoj banovini, Stojadinovićeva je lista s ukupno dobivenih 54,09% glasova na čitavome prostoru Kraljevine Jugoslavije, nasuprot Mačekovoj listi s 44% ukupno dobivenih glasova, bila pobjednička lista te je dobila 305 mandata, a Mačkova lista tek 67 mandata. Vidi: Jančiković (1939), 25–64; Matković, 1998., 187.

⁵¹ U krapinskom je kotaru Mačkova lista dobila 8623 glasa, a Stojadinovićeva lista tek 52 glasa; u ivanečkome kotaru Mačkova je lista dobila 1109 glasova, a Stojadinovićeva lista tek 60 glasova; u kotaru Klanjec Mačkova je lista dobila 7614 glasova, a Stojadinovićeva lista tek 14 glasova. Vidi: Tudman, II, 1993., 183–184; Matković, 1998., 187; Bilandžić, 1999., 102.

⁵² Prema Bilandžiću, za Mačekov HSS glasovalo je na izborima godine 1938. više od 97% hrvatskih gradana. Vidi: Bilandžić, 1999., 102.

nadajući se da će tim administrativnim promjenama granica i teritorija uspjeti zadržati JRZ-ovu političku većinu. Među prvim takvim poslovima bilo je osnivanje okučanskoga kotara nastalog izdvajanjem istočnih dijelova novskoga kotara, južnih dijelova pakračkoga kotara te zapadnih dijelova novogradiškoga kotara. Zahvaljujući spajanju općina Dragalić, Medari, Okučani, Rajić i Stara Gradiška, taj je novi kotar imao apsolutnu srpsku većinu.⁵³ Taj je posao nastavio i tijekom srpnja 1939., kada je iz sastava vukovarskoga kotara izdvojio općinu Stari Jankovci i pripojio ju vinkovačkomu kotaru, potom kada je iz kotara Vrginmost izdvojio lasinjsku općinu i pripojio ju pisarovinskome kotaru, te kada je iz sastava vojničkoga kotara izdvojio općinu Barilović i pripojio ju karlovačkomu kotaru.⁵⁴ Iako su te administrativne promjene bile opravdane tehničkim, gospodarskim ili prometnim razlozima, sudionicima tih događaja bilo je potpuno jasno da tim putem Cvetković u pojedinim kotarima i općinama želi osigurati srpsku nacionalnu većinu, a u političkome smislu JRZ-ovu većinu.⁵⁵

Iako je tim promjenama teritorija jedinica lokalne samouprave Banovine Hrvatske Cvetković uspio osigurati srpsku glasačku većinu u pojedinim kotarima Banovine Hrvatske, njegova je stranka, zbog političkih sukoba sa Stojadinovićevim pristašama i raskolom stranke tijekom 1939., u tim kotarima i općinama izgubila vlast u korist lista nositelja protubanovinskoga i protusporazumskoga pokreta pod parolom »Srbi na okup« te lista SDS-a ili SDK-a.⁵⁶ Prema pisanju uredništva *Hrvatskog*

⁵³ Od ukupno 17 824 stanovnika Srbi su činili 12 581 stanovnika ili 70,58% ukupnoga stanovništva. Vidi: HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 5575. Br. 4120/1939. Predmet: Tromjesečni izvještaj o radu opće uprave za mjesec jul, august i septembar 1939. sreskog načelstva u Okučanima; Krajina, 1939., 12; Pavlaković, 1939., 76.

⁵⁴ HDA. Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske. Zagreb 1940., str. 698, Uredba o promeni područja Sreza Vojnić i Karlovac; HDA. Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske. Zagreb 1940., str. 698., Uredba o promeni područja Sreza Vrginmost i Pisarovina; HDA. Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske. Zagreb 1940., str. 698., Uredba o promeni područja Sreza vukovarskog i vinkovačkog.

⁵⁵ O posljedicama JRZ-ova pregrupiranja općina i kotara radi stvaranja srpske većine pisao je još godine 1939. Vladimir Pavlaković u svojoj knjizi *Banovina Hrvatska: politička, administrativna i ekonomska struktura*. Kao primjer naveo je općinu Barilović, za koju navodi da je nedavno »...iz kotara vojničkog pripojena kotaru karlovačkom, pa su u kotaru Vojnić ostali gotovo sami pravoslavni žitelji«. Vidi: Pavlaković, 1939., 76.

⁵⁶ Tako je, npr., u Vojničkome kotaru JRZ od ukupno sedam osvojilo tek dvije općine (Krnjak i Tušilović), u vukovarskom kotaru od ukupno 28 općina tek jednu općinu (Bršadin), u kotaru Vrginmost od ukupno četiri općine tek jednu (Vrginmost), dok u okučanskom kotaru JRZ nije osvojio ni jednu općinu. Izborni neuspjeh JRZ je na općinskim izborima doživio i u drugim kotarevima Banovine Hrvatske. Vidi: HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 5637. Predmet: Mjesečni izvještaj o političkoj situaciji za mjesec listopad 1939. – Izvještaj kotarskog načelstva u Vrginmostu od 3. XI. 1939. HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Predmet: Pokret »Srbi na okup« otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Vrginmostu od 15. III. 1940; HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 5640. Br. 4224. Predmet: Tromesečni izvještaj za razdoblje jul-septembar 1939. godine. – Izvještaj kotarskog načelstva Vukovar od 5. listopada 1939; »KOTAR OKUČANI: Dragalić HSS 12, Medari SDK 21, vanstranačka srpska 3, Okučani zajednička srpska 24, SDK 12, Stara Gradiška HSS 17, vanstranačka 1, Rajić SDK 23, gradjanska 1; KOTAR VOJ-

dnevnika, »JRZ je doživjela u Hrvatskoj potpuni debakl. Na općinskim izborima 1936. JRZ je dobila na području Savske banovine 77 općina (na čitavome području današnje banovine Hrvatske 108 mandata), a SDS 22 općine. Od tih 77 općina na teritoriju bivše Savske banovine JRZ je izgubila u korist SDK i SDS 47 općina, a u korist drugih vanstranačkih i građanskih lista 17.«⁵⁷

Nakon uspostave Banovine Hrvatske i konstituiranja njezine vlade, jedna od prvih zadaća SDK-a bila je provesti novo pregrupiranje općina radi razbijanja kako srpske, tako i JRZ-ove glasačke većine, koju je ta stranka stvarala od 1936. pa gotovo sve do dana proglašenja uspostave Banovine Hrvatske. Da Banska Vlast, odnosno HSS i SDS nisu pregrupirale općine samo u onim kotarima Banovine Hrvatske koji su ušli u njezin sastav iz Dunavske, Drinske, Vrbaske i Zetske banovine, a koje su kao takve bili osnovane, prema pisanju *Hrvatskog dnevnika*, još godine 1928. s ciljem »...da se u ovim administrativnim jedinicama oslabi utjecaj Hrvata katolika i Hrvata muslimana...«⁵⁸, nego da su takve radnje bile poduzimane isključivo zbog političkih razloga i u drugim kotarevima Banovine Hrvatske, najbolje se vidi iz primjera općina Barilović i Lasinja, koje su do općinskih izbora u svibnju 1940. bile vraćene u sastav starih kotara.⁵⁹

5. Političko djelovanje JRZ-a među Srbima u Banovini Hrvatskoj

Potpisivanje Sporazuma Cvetković–Maček i uspostava Banovine Hrvatske 26. kolovoza 1939. bili su prijelomni događaji u političkom životu JRZ-a jer se ona

NIĆ: Krnjak JRZ 28, SDS 2, Krstinja SDS 26, JRZ 4, Perjasica SDS 20, JRZ 4, Tušilović JRZ 14, SDS 4, Vojnić SDS 24, JRZ 4, Barilović SDK 24; KOTAR VRGINMOST: Bović SDS 20, Čermenica SDS 19, JRZ 2, vanstranačka 3, Topusko SDK 20, JRZ 4, Vrginmost JRZ 19, SDS 5, Lasinja SDS s drugim srpskim strankama 28, HSS 8; KOTAR VUKOVAR: Antin HSS 12, Berak HSS 18, Bobota, vanstranačka srpska 12, Bogdanovci HSS 12, Borovo vanstranačka 17, SDS 1, Bršadin JRZ 10, SDS 2, Cerić HSS 8, Nijemci 4, Čakovci SDK 12, Gaboš zajednica srpska 9, SDS 3, Korog SDK 11, JRZ 1, Lovas HSS 9, Nijemci 8, Mazinci zajednička srpska 8, SDK 4, Markušica SDS 24, Mikluševci SDK 12, Negoslavci SDS 8, JRZ 4, Nuštar HSS 18, Opatovac HSS 12, Ostrovo vanstranačka 12, Pačetin SDS 12, JRZ 6, Petrovci SDS 18, Sotin HSS 8, Nijemci 4, Svinjarevci HSS 12, Tordinci HSS 12, Trpinja SDS 9, Zemljoradnici 2, JRZ 1, Tompojevci HSS 9, Nijemci 3, Vera SDS 9, JRZ 3.« Vidi: *Hrvatski dnevnik*, 22. svibnja 1940., str. 6, Rezultati općinskih izbora u Hrvatskoj.

⁵⁷ *Hrvatski dnevnik*, 22. svibnja 1940., str. 5, Hrvatski dnevnik (komentar uredništva).

⁵⁸ *Hrvatski dnevnik*, 21. travnja 1940., str. 5, Umjetno stvaranje većine još nije prestalo; *Hrvatski dnevnik*, 4. svibnja 1940., str. 5, Pregrupiranje općina u bosanskoj Hrvatskoj; *Hrvatski dnevnik*, 15. svibnja 1940., str. 5, Pregrupiranje općina u bosanskom dijelu Hrvatske.

⁵⁹ *Hrvatski dnevnik*, 22. svibnja 1940., str. 6, Rezultati općinskih izbora u Hrvatskoj.

zbog toga raspala na Cvetkovićevu i Stojadinovićevu frakciju.⁶⁰ Političko stjecanje vlasti Cvetkovićeve frakcije JRZ-a nakon raskola sa Stojadinovićevom frakcijom JRZ-a među banovinskim Srbima provodilo se na četirima razinama. Već je u prethodnom poglavlju objašnjeno da je na prvoj razini Cvetkovićeva frakcija JRZ-a uspostavila svoju vlast nad područnim ograncima JRZ-a tako što su neposlušni ili nevjerni dužnosnici kotarskih ili općinskih organizacija JRZ-a bili smijenjeni, a na njihovo su mjesto imenovani podobni dužnosnici. U tom su poslu Cvetkoviću neposredno na području Banovine Hrvatske pomogli SDS i HSS, koji su u prvih nekoliko mjeseci smijenili mnogobrojne članove i simpatizere Stojadinovićeve frakcije JRZ-a iz upravnih tijela Banske Vlasti, čime su znatno oslabili političku poziciju Stojadinovićeve frakcije JRZ-a, jer je zbog toga njihova politička karijera, pa čak i sama egzistencija, isključivo ovisila o Cvetkovićevoj volji da ih zaštiti. A cijena te volje bilo je potpuno priznavanje Dragiše Cvetkovića kao jedinoga »gospodara« JRZ-a.

Na drugoj razini Cvetković je predstavljanjem nacрта uredbe o osnutku »Srpske zemlje« kao nove jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice donio programsku platformu na kojoj je temeljio politički rad svojega JRZ-a, a to je bilo stvaranje tzv. male velike Srbije, koja bi u svojim granicama okupila gotovo sve jugoslavenske Srbe, odnosno sve krajeve Kraljevine Jugoslavije koji su se nalazili istočno od Banovine Hrvatske. Taj je plan bio dobro kompromisno rješenje, jer je njime Cvetković želio osigurati stvaranje velike srpske političko-teritorijalne jedinice unutar Kraljevine Jugoslavije, čime bi se riješio stigme »srpskoga izdajice«, a istodobno ne bi provedbom toga plana povrijedio ni jednu točku postignutoga sporazuma sa SDK-om niti bi se zamjerio slovenskoj frakciji svoje stranke.

Na trećoj razini Cvetković je pokušao promjenama granica jedinica lokalne uprave u razdoblju od travnja do kolovoza 1939. stvoriti na području buduće Banovine Hrvatske što više jedinica lokalne uprave sa srpskom većinom, nadajući se da će tim administrativnim promjenama granica i teritorija jedinica lokalne uprave uspjeti zadržati JRZ-ovu političku većinu barem u takvim kotarima i općinama. Taj su pokušaj stranke SDK-a anulirale već do općinskih izbora u Banovini Hrvatskoj polovicom 1940. godine.

⁶⁰ Prema Bobanu, Srbi su na započetju državnu reformu reagirali na čak četiri načina – od apsolutne političke potpore preko mirenja s novim političkim stanjem definiranim odlukama Sporazuma i shvaćanja Sporazuma kao privremenog rješenja nastalog zbog složenih vanjskopolitičkih okolnosti pa sve do apsolutnog negiranja odluka Sporazuma i započete unutrašnje reforme Kraljevine Jugoslavije. Članovi i simpatizeri JRZ-a u većem su se broju podijelili u zadnje tri grupe, dok su prvoj grupi u većem broju pripadali SDS-ovci. Na osnovi analize povijesne građe toga vremena, odnosno brojnih povijesnih izvora vezanih uza srpsku politiku u Banovini Hrvatskoj od godine 1939. do 1941 čini se da je Bobanova podjela pretjerano razrađena, jer su se Srbi u biti isključivo podijelili na one koji su bili za federalizaciju Kraljevine Jugoslavije, a samim time i za Sporazum, i na one koji su tu federalizaciju doživljavali kao početak procesa raspada Kraljevine Jugoslavije, odnosno kao početak raspada velike srpske države stvorene neposredno nakon završetka Prvoga svjetskog rata. Boban, II, 1974., 192.

Nakon obračuna sa Stojadinovićevom frakcijom, potom predstavljanja srpskoj i jugoslavenskoj političkoj javnosti novoga političkog programa JRZ-a, koji se temeljio na stvaranju tzv. male velike Srbije, i pokušaja da se prekrajanjem kotarskih i općinskih granica osigura JRZ-ova potencijalna glasačka većina koju je ta stranka na tim područjima imala na općinskim izborima 1936. i zastupničkim izborima 1938., Cvetković je na četvrtoj razini u stjecanju političke potpore među banovinskim i jugoslavenskim Srbima pokrenuo veliku promidžbenu kampanju kojoj je svrha bila pridobiti za JRZ-ov velikosrpski, a ujedno i reformski politički program ili platformu, sve one politički i stranački neaktivne članove i simpatizere JRZ-a koji su se od te stranke politički i programski odvojili i podijelili na frakcije upravo zbog sporazuma JRZ-a sa SDK-om.⁶¹ Osim toga, potreba za takvom političkom djelatnošću među banovinskim Srbima bila je iznimno važna za Cvetkovićev JRZ, jer je on morao u što kraćem vremenu umanjiti političku štetu nanесenu stranci zbog unutarstranačkog obračuna između njegove i Stojadinovićeve frakcije, potom štetu nastalu uspostavom Banovine Hrvatske te štetu nastalu toleriranjem politike koju su HSS i SDS provodili u Banovini Hrvatskoj odlukama o premještanjima, umirovljenjima i otpuštanjima JRZ-ovih članova te djelovanjima HSZ-a.

Provedba toga plana započela je neposredno nakon učvršćenja Cvetkovića i njegovih suradnika u JRZ-u početkom godine 1940. pokretanjem u Zagrebu »nezavisne« tiskovine *Srpske riječi* u veljači 1940. i njezine nasljednice *Nove srpske riječi* u travnju 1940., te usporednim radom na terenu najviših dužnosnika središnje vlade iz redova JRZ-a. Ta je kampanja svoj politički zenit doživjela prije samih općinskih izbora u Banovini Hrvatskoj, kada se JRZ gotovo otvoreno svrstao rame uz rame s najvatrenijim nositeljima protubanovinskoga i protusporazumskoga pokreta »Srbi na okup« u Banovini Hrvatskoj, i opasno zaprijetio raskidu političkog saveza sa SDK-om.

a) Promidžba *Srpske riječi* i *Nove srpske riječi*

U slijedu i prema unaprijed zadanim prioritetima u stjecanju povjerenja JRZ-ovih pristaša i simpatizera te »odmetnutih« stranačkih ogranaka i dužnosnika, prvi zadatak JRZ-a bilo je preko svojih političkih istomišljenika pokretanje 1. veljače 1940. u Zagrebu

⁶¹ Nezadovoljstvo Srba Sporazumom Cvetković–Maček sjajno ilustrira godišnji izvještaj otpravnika poslova slovačkog veleposlanstva u Beogradu za godinu 1940., u kojem se navodi da »...Srbi dobro znaju što za njih s gospodarskog, političkog i personalnog gledišta znači Hrvatska banovina. Poznato je također da autonomija Hrvatske nije produkt spontane volje srpskih političara, niti se rodila iz benevolencije ovih krugova, već je stečena u borbi hrvatskog naroda, izborna u zadnjem času, kada se je odlučivalo hoće li Jugoslavija slijediti primjer bivše Čehoslovačke, ili će se spasiti ovom za srpski mentalitet bolnom operacijom«. Vidi: Boban, II, 1974., 424, bilj. 166.

»nezavisnog« tjednika banovinskih Srba pod naslovom *Srpska riječ*.⁶² Kao jedan od glavnih razloga pokretanja toga tjednika posebno se naglašava politička borba »...protiv onih, koji zbog sitnih partijskih računa, zapostavljaju interese srpskog naroda, i koji se često u svojoj zaslijepljenosti stide svojega srpskog imena i porijekla. S lažnom legitimacijom u rukama oni se žele predstaviti kao predstavnici većine Srba kako bi, odozgo s vlasti, mogli goniti svoju braću Srbe, vjerujući da će na taj način uspjeti pojačati svoje političke pozicije u narodu. Njihova prva briga, poslije zaključenog sporazuma, bila je da se osvete onima koji nisu s njima i da premještanjem, otpuštanjem i degradiranjem činovnika Srba pripreme teren za svoju nerazumnu političku akciju.«⁶³ Osim vođenja oštre političke kampanje protiv politike SDS-a,⁶⁴ a povremeno i protiv njegova glavnoga koalicijskoga partnera HSS-a,⁶⁵ *Srpska riječ* je iz broja u broj donosila niz članaka koji su isticali da je stvaranjem Banovine Hrvatske bilo riješeno hrvatsko pitanje, ali i istodobno otvoreno srpsko pitanje, te da se banovinski Srbi i svi ostali jugoslavenski Srbi, uz puno priznanje valjanosti Sporazuma, moraju za uspješno rješavanje toga

⁶² »JRZ je riješila, da će ona još raspiriti nezadovoljstvo sa sporazumom, samo da zadrži svoje pozicije, zauzete po diktaturi. U Beogradu u vladi sporazuma, u Zagrebu u opoziciji protiv sporazuma. Zato je i osnovala svoj organ (Nova srpska riječ), koji je odmah počeo s najvećim huškanjem. JRZ je htjela, da mjerodavnim faktorima pokaže da parola ‚na okup Srbi‘ pali samo pod zastavom JRZ, a da zato ne treba nikakve koncentracije, ne treba ni drugih skupštinskih izbora, jer ova zastupa većinu Srba.« Vidi: *Obzor*, 24. svibnja 1940., br. 118, str. 3, »Nova riječ« o koncentraciji i općinskim izborima; *Obzorovo* stajalište zastupa i Boban, a temelji ga na osnovi analize sadržaja tekstova koji pozivaju »Srbe na okup«, a istodobno ne osporavaju sadržaj Sporazuma i nužnost njegove provedbe. Vidi: Boban, II, 1974., 195.

⁶³ *Srpska riječ*, 1. veljače 1940., br. 1, str. 1, Našim čitaocima.

⁶⁴ »Dok HSS vodi brigu o svojim krajevima i dobiva pomoć u velikim svotama od vlasti za kudikamo bogatije i bolje stojeće krajeve, nego li su Banija, Kordun i Lika, dotle se za srpske krajeve niko ne brine. Do danas srpski seljak u ovoj banovini nije dobio nikakove pomoći, iako mu je neophodno potrebna. U novinama se piše o pomoći u hiljadama besplatnih vagona... Ako je to dobio tko od ‚prestavnika Srba‘, za to srpski seljak ne zna. Organizacija HSS u Glini je dobila 150 pari cipela za najsiromašnije Hrvate. Druge su organizacije dobile i više. Šta rade ti naši ‚prestavnici Srba‘? Da nijesu previše zaposleni trgovinom ili još nijesu Srbi seljaci htjeli poticati političke pristupnice, pa se organizacija za pomoć nije mogla provesti.« Vidi: *Srpska riječ*, 15. veljače 1940., br. 3., str. 3, Tegobe i nevolje srpskog seljaka u banovini Hrvatskoj; *Srpska riječ*, 15. veljače 1940., br. 3, str. 1, Zašto nas napadaju; »*Srpska riječ*, 15. veljače 1940., br. 3, str. 4, Za koju će se politiku opredijeliti Srbi u banovini Hrvatskoj.

⁶⁵ »Hrvatski narod je dvadeset godina vodio borbu za demokraciju pokazujući svojim vlastitim primjerom, da treba prvo organizovati narod, pa tek onda prihvatiti vođenje državnih poslova. Stoga smo s pravom mogli očekivati, da će Hrvati, odnosno Hrvatska seljačka stranka, na teritoriju banovine Hrvatske, upravljati demokratski i nastojati, da se vlast osloni na ljude koji uživaju narodno povjerenje. Na žalost, izgleda da se pošlo drugim putem i da, bez obzira na iskustvo iz prošlosti, pokušava srpskom narodu nametnuti vodstvo, koje on neće i ne može da prihvati. Ovakav početak razvoja političkih odnosa u Hrvatskoj jasno pokazuje, da se Srbi u novoj situaciji moraju grupisati u cilju zaštite svojih interesa, a u prvom redu za zaštitu svog političkog djelovanja. Za sada je sigurno, da samostalni demokrati ne predstavljaju većinu Srba, i da nije politički mudro puštati ih da pomoću vlasti i progona ovu većinu stvaraju.« Vidi: *Srpska riječ*, 14. ožujka 1940., br. 7, str. 1, Podjela vlasti u banovini Hrvatskoj.

pitanja okupiti pod parolom »Srbi na okup« u jednu političku organizaciju, po uzoru na HSS koji je okupio sve Hrvate.⁶⁶

Cilj takvog pisanja *Srpske riječi*, koja je sadržajno ostala u okviru postignutoga Sporazuma,⁶⁷ bio je objasniti aktivnim i neaktivnim, lojalnim i neloyalnim članovima i simpatizerima JRZ-a da njihova stranka pristankom na Sporazum Cvetković–Maček nije odustala od ideje jedinstvene i nedjeljive Kraljevine Jugoslavije, a samim time da nije banovinske Srbe prepustila na milost ili nemilost SDS-u i Hrvatima, nego da će ustrajno raditi na zadatku da sve Srbe u Kraljevini Jugoslaviji okupi pod parolom »Srbi na okup«. No, unatoč tvrdnjama uredništva *Srpske riječi* da nisu protiv Sporazuma, te da politika koja se vodila pod parolom »Srbi na okup« nema za cilj njegovo rušenje, nego upravo suprotno, njegovu daljnju razradu i provedbu, u članku »Što hoće oni, koji su protiv okupljanja Srba« jasno su izložili koje zemlje oni smatraju srpskima.⁶⁸ Takvim se je stajalištem *Nova riječ* izravno suprotstavila Sporazumu, koji je jasno priznao pravo Hrvatima na posjedovanje približno trećine Bosne i Hercegovine.

Kada je pisanje *Srpske riječi* otišlo predaleko u napadanju SDS-a i u promicanju velikosrpskih stajališta, Banska Vlast zabranila je već nakon samo dva mjeseca

⁶⁶ *Srpska riječ*, 1. veljače 1940., br. 1, str. 2, Položaj Srba u banovini Hrvatskoj; *Srpska riječ*, 15. veljače 1940., br. 2, str. 2, Da li i Srbi na okup; *Srpska riječ*, 22. veljače 1940., br. 4, str. 1, Smisao parole – »Srbi na okup«; *Srpska riječ*, 22. veljače 1940., br. 4, str. 1–2, Za bolje uzajamno razumijevanje; *Srpska riječ*, 29. veljače 1940., br. 5, str. 1, Zajednički interesi; *Srpska riječ*, 29. veljače 1940., br. 5, str. 2, Okupljanje Srba i sporazum sa Hrvatima.

⁶⁷ »(...) Ova teška razmimoilaženja (nap. a. – Srba i Hrvata) mogla su nas dovesti u veliku opasnost. Sporazum od 26. augusta učinio je kraj tom razmimoilaženju. On je zadovoljio stalnu želju Hrvata da u okviru zajedničke države samostalno uređuju stvari koje njih direktno interesuju. S druge strane, on je uklonio stalnu bojazan Srba da će napuštanje centralizma povući slabljenje države. Centralizam je napušten, a država nije oslabljena. Naprotiv, ona je danas mnogo jača. Mjesto jedinstva na hartiji, danas imamo mnogo jače, stvarno jedinstvo. (...) Smisao sporazuma je jasan: mjesto uzajamne borbe i nepovjerenja, on teži da ostvari zajednicu Srba i Hrvata zasnovanu na povjerenju. Osnovna misao na kojoj on počiva jest da Hrvati i Srbi moraju biti zajedno. (...) Banovina Hrvatska će vršiti te poslove nezavisno od centralne vlasti, kao što će ih vršiti nezavisno od te vlasti i ostale jedinice, kada budu obrazovane. Kad te jedinice budu obrazovane, onda će biti ostvareno jedno od osnovnih načela sporazuma, a to je jednakost kako pojedinaca u državi, tako i pojedinih jedinica među sobom. Zato se i obrazovanje srpske i slovenačke jedinice nameće po samom smislu u osnovama sporazuma. (...)« Vidi: *Srpska riječ*, 1. veljače 1940., br. 1, str. 1, Značaj i smisao sporazuma/Zajednica Srba i Hrvata zasnovana na povjerenju.

⁶⁸ »Svakodnevno čitamo, kako se vodi agitacija da Vojvodina nije srpska, da se kod konačnog uređenja naše države trebaju Južna Srbija, Crna Gora, Vojvodina, Bosna i Hercegovina organizovati kao zasebne upravne jedinice, jer se za njih ne može reći da su srpske. Hoće se tom parcelacijom Srbije ograničiti i granice, koje je imala prije Balkanskih ratova. Ko to čini? Kome smeta da u srpsku jedinicu pripadnu svi krajevi u kojima su u velikoj većini Srbi, ako ne u 100%? Zašto to smeta. Da li je to bratska naklonost i bratsko osjećanje ili se hoće nad bratom zagospodariti? Ko stupi u Balkanski rat i oslobodi Južnu Srbiju i Sandžak? Ko stupi u svjetski rat za Bosnu i Hercegovinu? Ko oslobodi Vojvodinu i sve ostale krajeve naše države? Da se neće možda još osporavati da Crnogorci nijesu Srbi? Vidi: *Srpska riječ*, 7. ožujka 1940., br. 6, str. 2, Šta hoće oni, koji su protiv okupljanja Srba.

njezino izlaženje. Taj je prekid bio privremen, jer je uredništvo *Srpske riječi* uz Cvetkovićevu pomoć već 11. travnja 1940. pokrenulo u Zagrebu stari/novi tjednik pod naslovom *Nova srpska riječ*, koji je, za razliku od svoje prethodnice *Srpske riječi*, bez ikakvih ograda krenuo u žestoku kampanju protiv SDS-a⁶⁹ i još naglašenije promicanje ideje potrebe okupljanja Srba oko Beograda.⁷⁰

Iako nema nikakve sumnje da su »nezavisni« zagrebački tjednici *Srpska riječ* i *Nova srpska riječ* zastupali i promovirali politička stajališta JRZ-a,⁷¹ tvrdnja da su ta dva tjednika bila isključivo stranački bilteni JRZ-a na prostoru Banovine Hrvatske tek je dijelom točna.⁷² Na to upućuje nekoliko činjenica: prvo, vlasnik i izdavač *Srpske riječi* i *Nove srpske riječi* bio je Vladimir Varićak, jedan od osnivača društva »Krajina«;⁷³ drugo, kroz oba časopisa provlače se članci o povijesnoj, geografskoj i gospodarskoj opravdanosti stvaranja Krajine kao nove jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice na području 25 kotara Banovine Hrvatske i Vrbaske banovine sa središtem u Bihaću, što je u izravnoj suprotnosti s Cvetkovićevim planom stvaranja treće jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice pod nazivom *Srpske zemlje*,⁷⁴ treće, Vladimira Varićaka, izdavača i vlasnika obaju tjednika, te Branka Vračarevića, njihova glavnog urednika, izvještaji kotarskih predstojništava opisuju kao vođe jedne od dviju grupa protubanovinskoga i protusporazumskoga pokreta »Srbi na okup« koji djeluju na području grada Zagreba, a samim time ih definiraju kao protusporazumske

⁶⁹ *Nova srpska riječ*, 11. travnja 1940., br. 1, str. 4, Srbi u Hrvatskoj i sporazum; *Nova srpska riječ*, 25. travnja 1940., br. 3, str. 3, Opštinski izbori i Srbi u Hrvatskoj; *Nova srpska riječ*, 25. travnja 1940., br. 3, str. 4, Lom među samostalcima; *Nova srpska riječ*, 2. svibnja 1940., br. 4, str. 2, Gdje su bili samostalci kad se stvarala uredba o javnom glasanju na opštinskim izborima; *Nova srpska riječ*, 2. svibnja 1940., br. 4, str. 3, Na pragu opštinskih izbora; *Nova srpska riječ*, 9. svibnja 1940., br. 5, str. 2, Mi i samostalci; *Nova srpska riječ*, 20. lipnja 1940., br. 11., str. 4., Politika Srba bez Srba u Hrvatskoj; *Nova srpska riječ*, 1. kolovoza 1940., br. 17, str. 4, Raspadanje Samostalne Demokratske stranke; *Nova srpska riječ*, 21. studenoga 1940., br. 33, str. 1, Vanpartijsko organizovanje Srba u banovini Hrvatskoj.

⁷⁰ *Nova srpska riječ*, 25. travnja 1940., br. 3, str. 4, Samostalci, narodno jedinstvo, ujedinjenje i sporazum; *Nova srpska riječ*, 2. svibnja 1940., br. 4, str. 1, Misao vodilja Srba u banovini Hrvatskoj; *Nova srpska riječ*, 16. svibnja 1940., br. 6, str. 13, Srbi i opštinski izbori.

⁷¹ Konstantno napadanje SDS-ovaca, objašnjavanja političkoj javnosti da sporazum nije nastao dobrom voljom, već kao izraz nužde zbog nepovoljnih vanjskopoličkih okolnosti itd.

⁷² Boban, II, 1974., 195; Gaži, 1991., 194–200; Dizdar, 2004., 260.

⁷³ HDA. Grupa VI. Gradanske stranke. Inv. br.: 2970. Predmet: »Krajina« udruženje za kulturno-prosvjetno unapređenje naroda.

⁷⁴ »Razumijemo da ‚Obzoru‘ smeta Krajina. Naročito ga smeta. Ali Krajina onakva kakva postoji u životu statistički stvarnost je, sa kojom se mora računati.« Vidi: *Nova srpska riječ*, 19. rujna 1940., br. 24, str. 4, »Obzor« i Srbi u banovini Hrvatskoj; »U svih tih 25 srezova ima, prema popisu stanovništva Kr. Jugoslavije od 31. marta 1931 godine: 940.296 duša, od toga 586.379 Srba, 250.618 Hrvata i 102.410 Muslimana. U toj oblasti Bihać je geografski centar. (...) Eto, to je stvarnost i statistika srpske krajine, koja toliko smeta neke krugove.« Vidi: *Nova srpska riječ*, 26. rujna 1940., br. 25, str. 5, Bihać i Srpska krajina.

političke elemente, odnosno kao Cvetkovićeve političke suparnike;⁷⁵ četvrto, prema programu društva »Krajina« koji je bio objavljen u brošuri *Krajina – Srbi u našim sjevero-zapadnim pokrajinama*, za promicanje političkih stajališta te udruge bilo je predviđeno »...da se u što kraćem roku pokrene list u obliku jedne novinske revije, koja bi, privremeno u početku, izlazila u Zagrebu, a čim se u Bihaću stvore potrebni uslovi, list i centrala udruženja prenijeli bi se u Bihać«. Budući da je vlasnik i izdavač tih tjednika bio jedan od utemeljitelja društva »Krajina«, velika je vjerojatnost da su članovi te udruge izvršili barem dijelom svoje obveze predviđene programom udruge, odnosno da su za promociju programa svoje udruge pokrenuli tjednik *Srpska riječ* i poslije *Nova srpska riječ*;⁷⁶ i peto, pisanja obaju listova nisu nikada izravno lobirala za JRZ, nego samo za onu političku snagu koja je dovoljno politički jaka da ujedini sve Srbe pod parolom »Srbi na okup«.⁷⁷ Sve te činjenice govore u prilog tezi da su *Srpska riječ* i *Nova srpska riječ* bili tjednici društva »Krajina«, koje je, unatoč samohvali vodećih SDS-ovaca na sjednicama Izvršnog i Glavnog odbora SDS-a u Zagrebu u listopadu 1939. da su ju uništili, i dalje nastavilo s radom. No s druge strane, postavlja se pitanje financiranja obaju tjednika, jer je to nekad, kao i danas, svakako morao biti velik financijski napor za njihove izdavače. Samim time se kao logičan odgovor nameće misao da je novčana sredstva za tiskanje obaju tjednika osiguravao Cvetkovićev JRZ. Prema Bobanu, oba su tjednika bila novčano financirana iz proračuna Ministarstva unutrašnjih poslova, a nalog za provedbu toga financiranja izravno je Dragiša Cvetković dao ministru unutrašnjih poslova Stanoju Mihaldiću.⁷⁸ Da su postojale snažnije političke veze između članova i simpatizera društva »Krajina« i JRZ-a, svjedoči i izvještaj glinskoga kotarskog predstojništva od 16. ožujka 1940., u kojem se nositelji pokreta »Srbi na okup« u tome kotaru opisuju ne samo

⁷⁵ HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Br. 21422. Predmet: Odcjep-ljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom »Srbi na okup« – izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. IV. 1940.

⁷⁶ *Krajina*, 1939., 8.

⁷⁷ »Okupljanje Srba u jednoj jakoj općoj srpskoj partiji je garancija uspješne i plodonosne saradnje Srba i Hrvata, kako u vladi banovine tako i u centralnoj vladi. (...) Mislimo da u srpskoj banovini neće nikom pasti na pamet da Hrvatima zabranjuje organizovanje u jednoj hrvatskoj stranci. Ista je stvar kad se od ovdašnjih Srba traži da ulaze u SDS, u stranku koja ne odgovara današnjem raspoloženju ovdašnjih Srba.« Vidi: *Nova srpska riječ*, II. travnja 1940., br. 1., str. 4., Srbi u Hrvatskoj i sporazum; »(...) Za Srbe u banovini Hrvatskoj može da postoji samo jedna politika, sveobuhvatna politika narodnog jedinstva oličena u Beogradu; za Srbe u banovini Hrvatskoj može da postoji samo jedno geslo a to je: jedinstvena država i Kralj. To su temeljne osnove ideje jedne politike za koju Srbi u banovini Hrvatskoj mogu dati svoj glas. (...) A ono što želi, ne mogu mu dati ,predstavnic? Srba u banovini. Ono što želi, može mu dati samo ujedinjeno Srpstvo, koja mora iz ove izborne borbe izaći ojačano i svjetla pogleda u budućnost.« Vidi: *Nova srpska riječ*, 2. svibnja 1940., br. 4, str. 1, Misao vodilja Srba u banovini Hrvatskoj; »(...) A ono što želi, ne mogu mu dati »predstavnic« Srba u banovini. Ono što želi, može mu dati samo ujedinjeno Srpstvo, koja mora iz ove izborne borbe izaći ojačano i svjetla pogleda u budućnost.« Vidi: *Nova srpska riječ*, 2. svibnja 1940., br. 4, str. 1, Misao vodilja Srba u banovini Hrvatskoj.

⁷⁸ Boban, II, 1974., 272, bilj. 239.

kao članove društva »Krajina«, nego i kao JRZ-ovce.⁷⁹ Na osnovi svega toga može se s punim pravom pretpostaviti da su oba tjednika bili politički bilteni jedne od disidentskih grupa JRZ-a tajno okupljenih u društvu »Krajina«, koje je Cvetkovićeve frakcija JRZ-a simpatizirala i novčano pomagala sa željom da se njihovi pristaše udobrovolje za sjedinjenje s Cvetkovićevim JRZ-om. Istodobno, Cvetkovićev je JRZ preko pisanja tih tjednika mogao srpskoj javnosti, posebice onoj koja je djelovala na prostoru Banovine Hrvatske te Vrbaske i Drinske banovine, posredno reći sva svoja politička stajališta koja ta stranka nije smjela kao glavni koalicijski partner SDS-a i HSS-a javno govoriti (traženje revizije Sporazuma, traženje poništenja Sporazuma itd.).

b) Stranačke aktivnosti na terenu

Osim promidžbenoga djelovanja JRZ-a kroz stranačko glasilo *Samouprava* i neformalna stranačka glasila *Srpska riječ* i *Nova srpska riječ*, Cvetković je politička stajališta svojega dijela JRZ-a promicao među banovinskim Srbima i na različitim sastancima koje su među njima održavali najviši stranački dužnosnici JRZ-a. Najaktivniji u tom poslu bili su ministar »saobraćaja« središnje vlade Kraljevine Jugoslavije Nikola Bešlić, koji je tijekom predizborne kampanje za općinske izbore u Banovini Hrvatskoj obilazio slavonske kotare,⁸⁰ te ministar »fizičkog vaspitanja« središnje vlade Kraljevine Jugoslavije Jevrem Tomić, koji je tijekom predizborne kampanje za općinske izbore obilazio ličke kotare.⁸¹ Samo djelovanje tih ministara na terenu naoko je praćeno nekim kontradiktornostima u njihovim javnim nastupima i poslije zabilježenim reakcijama na njihove nastupe među banovinskim Srbima. Tako je u svojem nastupu u Šidu 16. svibnja 1940. ministar Bešlić objašnjavao okupljenim članovima i simpatizerima JRZ-a da njima od Banovine Hrvatske ne prijete nikakva opasnost,

⁷⁹ HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Br. 14123. Predmet: Pokret »Srbi na okup« otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreškog načelstva u Glini od 16. III. 1940.

⁸⁰ HDA. Fond 155. Banovina Hrvatska. Kabinet bana. Opći spisi Kabineta bana Banske Vlasti Banovine Hrvatske. Br. 22255/1940. Predmet: Šid, obavijest o dolasku ministra saobraćaja N. Bešlića te održanju konferencije s pristašama JRZ/neka stranačka te nacionalna pitanja; HDA. Fond 155. Banovina Hrvatska. Kabinet bana. Opći spisi Kabineta bana Banske Vlasti Banovine Hrvatske. Br. 28067/1940. Predmet: Našice, ministar saobraćaja Bešlić održava sastanak povodom općinskih izbora; HDA. Banovina Hrvatska 1939–41. Fond 155. Kabinet bana. Opći spisi Kabineta bana Banske vlasti Banovine Hrvatske. Br. 27355/1940. Predmet: Ing. Nikola Bešlić, Ministar saobraćaja – posjetio Šid 16. V. 1940. Izvještaj kotarskog načelstva u Šidu od 16. V. 1940; HDA. Banovina Hrvatska 1939–41. Fond 155. Kabinet bana. Opći spisi Kabineta bana Banske vlasti Banovine Hrvatske. Br. 30782/1940. Predmet: Političkog sastanka održavanje po g. Ministru ing. Bešliću. Izvještaj poglavarstva općine trgovišta Orahovica od 24. V. 1940.

⁸¹ HDA. Fond 155. Banovina Hrvatska. Kabinet bana. Opći spisi Kabineta bana Banske Vlasti Banovine Hrvatske. Br. 28052/1940. Predmet: Obavijest o komentiranju u vezi prolaza i boravka ministra Tomića / općinski izbori-stranački sporovi; HDA. Fond 155. Banovina Hrvatska. Kabinet bana. Opći spisi Kabineta bana Banske Vlasti Banovine Hrvatske. Br. 28081/1940. Predmet: Ogulin, boravak ministra Tomića / agitacija u vezi općinskih izbora, obavijest.

da trebaju živjeti u slozi s Hrvatima i svim ostalim narodima na tom području, te da će se pitanje trajnog razgraničenja između Banovine Hrvatske i buduće srpske političko-teritorijalne jedinice ne samo riješiti na obostrano zadovoljstvo Hrvata i Srba nego i u miru.⁸² No dok je na skupu u Šidu ministar Bešlić javno pozivao Srbe na suradnju s Hrvatima u provedbi Sporazuma, on je, prema izvještaju poglavarstva općine trgovišta Orahovica od 24. svibnja 1940., na nenajavljeni sastanku sa simpatizerima JRZ-a u tome mjestu održanom 15. svibnja 1940. »...preporučio Srbima, da oni na svaki način idu u općinske izbore sa svojom čisto srpskom listom kako bi se Srbi što jače grupisali...«.⁸³ Zanimljiva je činjenica da su nakon toga sastanka okupljenim članovima i simpatizerima JRZ-a bili dijeljeni letci sa srpskom trobojnicom pod naslovom »Srpski seljački narode«, koji su pozivali Srbe da glasuju za prave srpske stranke, a ne za SDS, a istodobno su se pojavili u kotaru Vrginmost, gdje ih je banovinskim Srbima dijelio Stevan Tepešić,⁸⁴ brat Trivuna Tepešića, koji se u izvještaju vrgomoskoga kotarskoga predstojništva opisuje kao sudionik konferencije u Vrginmostu 10. prosinca 1939. na kojoj je zatraženo odvajanje toga kotara i kotarâ Vojnić, Glina i Petrinja od Banovine Hrvatske i njihovo pripojenje Vrbaskoj banovini, ali i kao simpatizer JRZ-ove grupe u tom kotaru koju vodi Radivoj Vorkapić, odvjetnik iz Beograda.⁸⁵

Osim njih, na terenu su djelovali i mnogi drugi visoki dužnosnici JRZ-a, kao što su bivši ministar bez portfelja Branko Miljuš na području otočkoga kotara,⁸⁶ bivši narodni zastupnik gračačkoga kotara dr. Uroš Trbojević, koji je uoči početka

⁸² HDA. Banovina Hrvatska 1939–41. Fond 155. Kabinet bana. Opći spisi Kabineta bana Banske vlasti Banovine Hrvatske. Br. 27355/1940. Predmet: Ing. Nikola Bešlić, Ministar saobraćaja – posjetio Šid 16. V. 1940. Izvještaj kotarskoga načelstva u Šidu od 16. V. 1940.

⁸³ Ono što je sporno u tom izvještaju jest činjenica da kotarski načelnik nije siguran »...da je gore navedeno prilikom održanog sastanka izgovorio lično g. Ministar Bešlić već su to po svojoj prilici kandidati postavljene srpske liste proizvoljno na svoju ruku širili gornje vijesti po srpskim selima samo, da bi na taj način osigurali za svoju listu što bolji uspjeh ne birajući pri tom i ova nedozvoljena sredstva«. Iako je neobično i politički neshvatljivo da bi ministar koji pripada JRZ-u lobirao za nestranačku, a ne za svoju stranačku listu, također je neobična i činjenica da je ministar u Orahovici održao nenajavljen sastanak, nakon kojeg su se dijeli letci »Srpski seljački narode«. Vidi: HDA. Banovina Hrvatska 1939–41. Fond 155. Kabinet bana. Opći spisi Kabineta bana Banske vlasti Banovine Hrvatske. Br. 30782/1940. Predmet: Političkog sastanka održavanje po g. Ministru ing. Bešliću. Izvještaj poglavarstva općine trgovišta Orahovica od 24. V. 1940.

⁸⁴ HDA. Banovina Hrvatska 1939–41. Fond 155. Kabinet bana. Opći spisi Kabineta bana Banske vlasti Banovine Hrvatske. Br. 27871/1940. Predmet: Letak »Srpski seljački narode«-rasturanje.

⁸⁵ HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Predmet: Pokret »Srbi na okup« otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Vrginmostu od 15. III. 1940.

⁸⁶ HDA. Fond 155. Banovina Hrvatska. Kabinet bana. Opći spisi Kabineta bana Banske Vlasti Banovine Hrvatske. Br. 27730/1940. Predmet: obavijest o dolasku dr. B. Miljuša bivšeg ministra na području sreza Otočac u svrhu agitacije za općinske izbore.

predizborne kampanje za općinske izbore vodio 3. ožujka 1940. delegaciju gračačkih, udbinskih i gospićkih Srba u Beograd na audijenciju Dragiši Cvetkoviću i ministru unutrašnjih poslova Stanoju Mihaldžiću te na grob kralja Aleksandra,⁸⁷ te bivši narodni zastupnik Milan Stijić u našičkome kotaru, koji je, prema izvještaju našičkoga kotarskog predstojništva otvoreno lobirao među članovima i simpatizerima JRZ-a protiv Sporazuma Cvetković–Maček.⁸⁸ Zanimljiva je činjenica da izvještaji kotarskih predstojništava Banovine Hrvatske te JRZ-ovce izravno dovode u vezu s razvojem protubanovinskoga i protusporazumskoga pokreta »Srbi na okup«.⁸⁹

6. *Politički odnos JRZ-a i SDK-a*

Na početku razmatranja ovoga problema mora se jasno naglasiti da je politički savez ili koalicija koju su uspostavile stranke SDK-a s JRZ-om 26. kolovoza 1939., unatoč međusobnim političkim sukobima, posebice onima JRZ-a i SDS-a, koji su tijekom i neposredno nakon provedbe općinskih izbora ozbiljno zaprijetili njezinim raspadom, bila vrlo čvrsta sve do državnog udara 27. ožujka 1941.

Politički odnosi HSS-a i JRZ-a bili su tijekom čitavoga razdoblja postojanja Cvetković–Mačekove vlade gotovo besprijekorni, jer su političke sudbine svih stranaka koalicije ovisile jedna o drugoj. Bez političke potpore JRZ-a Banovina Hrvatska ne bi se mogla uopće osnovati, a kamoli konstituirati u jugoslavensku političko-teritorijalnu jedinicu. Bez političke potpore SDS-a i HSS-a, JRZ se ne bi uopće mogao održati na vlasti u Srbiji, pogotovo ne nakon njegova raskola na dvije frakcije.

Iako su političke sudbine SDS-a, HSS-a i JRZ-a međusobno ovisile o uzajamnoj političkoj potpori, te tri stranke najviše su se sukobljavale zbog HSS-ove političke potpore SDS-u, koji je JRZ-u na prostoru Banovine Hrvatske i Vrbanske banovine bio ozbiljan politički konkurent u stjecanju ugleda JRZ-a među jugoslavenskim Srbima kakav je uživao HSS među Hrvatima. HSS se nije mogao niti želio odreći političke potpore SDS-a zbog dvaju razloga. Prvo, njemu je suradnja s tom strankom bila potrebna kao dokaz da su i banovinski Srbi za hrvatsku političku i teritorijalnu autonomiju u Kraljevini Jugoslaviji, te da provedba politike SDK-a na osnovi fede-

⁸⁷ HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Predmet: Pokret »Srbi na okup« otcijepljenje i odvajanje pojedinih sreza sa područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Gračacu od 16. III. 1940; HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. Predmet: Pokret »Srbi na okup«, podaci. – izvještaj Sreskog načelstva u Gospiću od 26. III. 1940.

⁸⁸ HDA. Banovina Hrvatska 1939–41. Fond 155. Kabinet bana. Opći spisi Kabineta bana Banske vlasti Banovine Hrvatske. Br. 29499/1940. Predmet: Pismo kotarske organizacije HSS iz našičkog kotara o aktivnostima pristaša JRZ-a u tome kotaru.; HDA. Fond 155. Banovina Hrvatska. Kabinet bana. Opći spisi Kabineta bana Banske Vlasti Banovine Hrvatske. Br. 31204/1940. Predmet: Obavijest o dolasku bivšeg narodnog zastupnika M. Stijića u Našice i dočeku od strane pristaša JRZ / nagovaranje Srba protiv Hrvata.

⁸⁹ HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup.

ralističke jugoslavenske ideologije ne vodi razbijanju Kraljevine Jugoslavije. Drugo, HSS-u je više odgovaralo da na vlast u pojedinim općinama i kotarima Banovine Hrvatske većinski naseljenima Srbima dovede na vlast stranku koje je politički život izravno ovisio o HSS-u,⁹⁰ to prije što je SDS bezrezervno podupirao ideju konstituiranja Banovine Hrvatske.

Prvo veće razilaženje između JRZ-a i SDK-a bilo je pitanje daljnjih koraka u provedbi unutrašnje državne reforme. Dok je SDK bio stajališta da se kao idući korak moraju provesti izbori za novu ustavotvornu skupštinu, koja bi donijela novi Ustav i pravno potvrdila uspostavu Banovine Hrvatske, Cvetković je bio mišljenja da se prije toga treba stvoriti slovenska i srpska jugoslavenska političko-teritorijalna jedinica.⁹¹

Unatoč političkoj potpori za održavanje na vlasti u Srbiji koju je Cvetkovićev JRZ potrebovao od HSS-a i SDS-a, prvi problemi između JRZ-a i SDK-a nastupili su već pri samom prijenosu ovlasti sa središnje vlade na Bansku Vlast. Unatoč tomu što se tijekom rujna i listopada 1939. činilo da će taj prijenos biti izvršen u kratkom vremenu i u dobroj vjeri u kojoj je postignut i sam Sporazum Cvetković–Maček, JRZ je namjerno otežao taj proces, zbog čega početkom 1940. dolazi do prvih ozbiljnih prosvjeda HSS-a u hrvatskom tisku.⁹² Unatoč prosvjedima, proces prijenosa Sporazumom dogovorenih poslova sa središnje vlade na Bansku Vlast, kao i potpuna integracija bivših kotara Dunavske, Drinske, Vrbaske i Zetske banovine u sastav Banovine Hrvatske, završio je tek u travnju 1940. godine.⁹³ Iako nijedan visoki dužnosnik JRZ-a nije javno dovodio u pitanje prava Banovine Hrvatske koja su proizlazila iz Sporazuma, može se pretpostaviti da je razlog za odugovlačenje prijenosa svih poslova sa središnje vlade na Bansku Vlast proizlazio iz JRZ-ove političke »osvete« SDK-u zbog politike čišćenja njihovih pristaša iz tijela Banske Vlasti, koju je HSS u suradnji sa SDS-om nastavio provoditi unatoč izravnomu Cvetkovićevu traženju potkraj 1939. da se prestane s tim radnjama, jer su nanosile veliku političku štetu ugledu JRZ-a među banovinskim Srbima, ali i u samoj Srbiji.

⁹⁰ SDS nije još od odlaska u oporbu uživao političku podršku nijedne druge političke stranke na čitavom prostoru Kraljevine Jugoslavije, kao ni podršku najvažnijih jugoslavenskih centara moći, kao što su to bili dvor dinastije Karadorđević, vojska Kraljevine Jugoslavije, Srpski kulturni klub ili vodstvo Srpske pravoslavne crkve.

⁹¹ *Srpska riječ*, 1. veljače 1940., br. 1, str. 7, Mišljenja hrv. štampe; *Srpska riječ*, 8. veljače 1940., br. 2, str. 1, Šta hoće Srbi.

⁹² *Hrvatski dnevnik*, 9. prosinca 1939., str. 5–6; *Hrvatski dnevnik* (komentar uredništva); *Srijemski Hrvat*, 30. ožujka 1940., br. 14, str. 1, Srbi i sporazum.

⁹³ Dana 1. travnja 1940. bile su konačno donesene Uredbe o izvršenju proračuna banovine Hrvatske za 1940/41. godinu i o banovinskim prihodima i Uredbe o financiranju banovine Hrvatske, koje su osigurale financijsku autonomiju Banovine Hrvatske. Vidi: *Narodne novine*, 1. travnja 1940., br. 73, str. 1; Regan, 2001., 44–47.

Budući da je takva politika, kao što je već više puta isticano, bez sumnje teško naštetila ugledu JRZ-a među banovinskim Srbima, ali i Srbima općenito, te dovela u pitanje njihovo povjerenje u Cvetkovićevu sposobnost da kao predsjednik središnje vlade i JRZ-a zaštiti svoje pristaše i uvede red u zemlji, Cvetković više nije mogao u interesu očuvanja ugleda koji je njegova stranka uživala među Srbima ignorirati ideje protubanovinskoga i protusporazumskoga pokreta »Srbi na okup«, zbog čega se tijekom izborne kampanje, nakon svojevrijednoga proglašavanja svoje stranke kičmom čitavoga toga pokreta i ideje na prostoru Banovine Hrvatske, izravno sukobio sa SDS-om, a neposredno i s HSS-om.

Takva politika JRZ-a nije mogla proći bez oštre osude iz redova SDS-a i HSS-a. Prema pisanju zagrebačkog *Obzora*, još za trajanja predizborne kampanje članovi JRZ-a na terenu aktivno su se uključili u promicanje političke ideje ujedinjavanja Srba pod parolom »Srbi na okup«, te su se na tom putu udružili sa svim onim političkim strankama ili udrugama koje su aktivno na terenu vodile snažnu protuesdesovsku promidžbu.⁹⁴ Štoviše, prema pisanju *Hrvatskog dnevnika*, *Vremena* i *Obzora*, s njima su sastavili i zajedničke izborne liste.⁹⁵ Da su takvo ponašanje JRZ-a stranke SDK-a smatrale doslovno političkom izdajom i opstrukcijom zajedničke koalicije,

⁹⁴ »Medju Srbima u sjevernoj Dalmaciji vrši se živa agitacija za skore općinske izbore. Medju Srbima agitiraju SDS, JRZ, Zemlji radnici i grupa koju u ovim krajevima vodi bivši ministar dr. Novaković. Osim SDS, sve druge stranke agitiraju sa nacionalnim parolama među Srbima.« Vidi: *Obzor*, 8. svibnja 1940., br. 106, str. 3, Agitacija među Srbima za općinske izbore; »Glas Primorja«, organ JRZ, napada SDS radi provedenih promjena u nekim općinama u sjevernoj Dalmaciji...« Vidi: *Obzor*, 9. svibnja 1940., br. 107, str. 3, Splitsko glasilo JRZ protiv SDS.

⁹⁵ »Gotovo u svim općinama Srbi su postavili kandidate protiv službenih lista SDS, i u vezi s time održavaju se mnogobrojni sastanci. (...) Srbi istupaju protiv samostalaca sa 'nezavisnim srpskim listama', koje su postavljene u mnogim kotarima. Interesantno je, da je u mnogim općinama na nezavisnim srpskim listama zastupana i JRZ, a vrlo često i pristaše drugih srpskih stranaka.« Vidi: *Obzor*, 16. svibnja 1940., br. 112, str. 3, »Vreme« o srpskim listama u Banovini Hrvatskoj; »Pošto je Jugoslavenska radikalna zajednica, kao vladina stranka odobrila sporazum s Hrvatima, to je bilo za očekivati da će srpski dio J.R.Z. ići u sporazumu sa Samostalnim demokratima. Ili ako baš to ne će, da će samostalno istupiti na izborima, da se afirmira i u Banovini Hrvatskoj. To bi još sve bilo u granicama lojalne političke utakmice. No J.R.Z. je pošla mnogo dalje, toliko daleko, da se svagdje gdje to samo mogla, složila sa onim srpskim strankama, koje su načelno protiv sporazuma s Hrvatima i protiv Banovine Hrvatske. Makar se u Beogradu sve te srpske stranke pobijaju kao žuti mravi, u Hrvatskoj su se slagale i agitirale jednakim geslima protiv samostalnih demokrata. (...) J.R.Z. koja u Beogradu brani sporazum ruši kod prve prilike na terenu taj sporazum. (...) Kakvo povjerenje mogu imati Hrvati u jednu stranku, koja se već kod prve prilike ne drži politike sporazuma?« Vidi: *Obzor*, 22. svibnja 1940., br. 117, str. 3, Stranačko kretanje; »Karakteristično je, da je ovoga puta na općinskim izborima JRZ, koja je u Beogradu navodno za sporazum, bila u Hrvatskoj protiv sporazuma, bila u Hrvatskoj protiv sporazuma, protiv Srba samostalaca i protiv Hrvata, agitirajući za Beograd, da bi se pokazalo da su Srbi u Hrvatskoj nezadovoljni sa banovinom Hrvatskom i da traže povratak centralizmu.« Vidi: *Srijemski Hrvat*, 25. svibnja 1940., br. 22, str. 1, Općinski izbori u Hrvatskoj; »Ako se sve liste, koje su ušle u borbu protiv SDS, nazovu listama predsjednika vlade, onda su liste predsjednika vlade pokrivala agitaciju kandidata pojedinih lista, koje se protivila duhu sporazuma.« Vidi: *Hrvatski dnevnik*, 22. svibnja 1940., str. 5, Hrvatski dnevnik (komentar uredništva)

vidljivo je iz serije članaka o JRZ-u koji su bili objavljeni u hrvatskim tiskovinama. Prema pisanju *Srijemskog Hrvata*, od JRZ-a se »...u toku izborne kampanje, koja je s te strane bila vođena, pokazala takva nelojalnost, kakvoj ima malo primjera. Tom se prilikom jasno vidjelo koliko se može računati s nekim elementima, koji u inače sticajem prilika bili prisiljeni da se formalno izjave za sporazum s Hrvatima. Oni su išli svjesno za tim, da naprave politički požar u Hrvatskoj i da izazovu borbu između Hrvata i Srba.«⁹⁶ S obzirom na držanje JRZ-a tijekom izborne kampanje za općinske izbore, ali i drugih srpskih stranaka ili udruga koje su sudjelovale na izborima preko mnogobrojnih »srpskih nezavisnih lista«, uredništvo *Srijemskog Hrvata* je u broju od 1. lipnja 1940. otišlo još dalje u svojim optužbama na račun JRZ-a i svih srpskih stranaka i udruga, tvrdeći da je pristanak na sporazum i osnivanje Banovine Hrvatske bio samo privremeni ustupak Srba ishođen isključivo zbog iznimno nepovoljnih vanjsko-političkih prilika u kojima se našla Kraljevina Jugoslavija pred Drugi svjetski rat, a ne zbog želje da se jednim zdravim političkim sporazumom konačno riješe sva prijeporna pitanja između Hrvata i Srba.⁹⁷ Sukladno tomu, hrvatski je tisak pod utjecajem HSS-a i SDS-a postavljao pitanje kakvo povjerenje mogu imati te stranke u JRZ, koji je tijekom predizborne kampanje poveo pravu političku hajku na SDS.⁹⁸

Unatoč teškim optužbama na račun JRZ-a koje su se provlačile kroz hrvatski tisak neposredno nakon općinskih izbora, koalicijski su partneri sve nesporazume vrlo brzo riješili, jer je već nekoliko dana nakon održavanja općinskih izbora Dragiša Cvetković dao u Zagrebu izjavu u kojoj je jasno i nedvosmisleno izjavio da »...predstavnicima JRZ su samo oni, koji odobravaju politiku sporazuma.«⁹⁹ S obzirom na brzo mirenje JRZ-a sa strankama SDK-a, postavlja se pitanje zbog čega je Cvetković dopustio članovima svoje stranke da vode takvu iznimno protubanovinsku i protusporazumsku politiku tijekom predizborne kampanje za općinske izbore u Banovini Hrvatskoj. Razloga je nekoliko. Prvo, Cvetković je žurno morao ujediniti sve frakcije JRZ-a nastale raspadom stranke pri njegovu sukobu sa Stojadinovićem. Budući da se ta stranka raspala upravo zbog stvaranja Banovine Hrvatske, može se pretpostaviti da je takvom predizbornom retorikom želio objasniti svojim bivšim članovima i simpatizerima da nije dobrovoljno odustao od programskih načela JRZ-a koja su se temeljila na ideji političkoga uređenja Kraljevine Jugoslavije kao unitarne države,

⁹⁶ *Srijemski Hrvat*, 1. lipnja 1940., br. 23, str. 1, Promjena taktike.

⁹⁷ *Srijemski Hrvat*, 1. lipnja 1940., br. 23, str. 1, Stranačko primirje.

⁹⁸ Prema pisanju zagrebačkog *Obzora*, »...u toj hajci ne samo da sudjeluje već u mnogim krajevima prednjači JRZ, te ljudi, koji to rade, zlorabe autoritet Cvetkovića«. Štoviše, u toj hajci protiv SDS-a, ne samo da se »...JRZ nije krzerala da se na općinskim izborima udruži čak sa JNS, 'ZBOR-om' i Srpskom radikalnom strankom, dakle s grupama koje otvoreno najoštrije napadaju politički čin od 26. kolovoza 1939...«, već »...se s njima natjecala u velikosrpskom duhu.« Vidi: *Obzor*, 24. svibnja 1940., br. 118, str. 3, Stranačko kretanje.

⁹⁹ *Obzor*, 24. svibnja 1940., br. 118, str. 3, »Nova riječ« o koncentraciji i općinskim izborima.

nego da su ga na taj čin prisilile vanjskopolitičke okolnosti. Budući da se Banovina Hrvatska kao takva više nije mogla ukinuti, Cvetković je kao alternativu unitarnoj Kraljevini Jugoslaviji ponudio srpskoj javnosti stvaranje treće jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice pod nazivom Srpske zemlje, najavljujući putem djelovanja svojih stranačkih aktivista na terenu da će u njezin sastav ući ne samo sve banovine koje su se prostirale istočno od Banovine Hrvatske, nego i neki dijelovi Banovine Hrvatske većinski naseljeni Srbima.¹⁰⁰ Drugo, morao je spriječiti političko djelovanje svih ostalih srpskih političkih stranaka i udruga među banovinskim Srbima. Kako su sve te stranke i udruge svoj program temeljile na ideji stvaranja velike Srbije pod parolom »Srbi na okup«, jedini način da spriječi rast njihove popularnosti među banovinskim Srbima bio je da s istih političkih stajališta krene u kampanju za stjecanje njihove naklonosti, pa makar i pod cijenu raskida koalicije sa SDK-om. Ne smije se zaboraviti da su u to doba bili stalno najavljavani izbori i za državni parlament, pa je takva predizborna kampanja JRZ-a bila u neku ruku i početak predizborne kampanje za državne izbore. Treće, morao je svojim koalicijskim partnerima jasno dati na znanje da su prava i teritorij Banovine Hrvatske utvrđeni Sporazumom politički maksimum na koji su Srbi, Cvetković i JRZ mogli u to doba pristati, te da oni neće i ne mogu tolerirati sve agresivniju politiku SDK-a koja je tražila širenje Banovine Hrvatske na još neke dijelove Bosne i Hercegovine i Vojvodine, kao i stjecanje dodatne političke autonomije unutar Kraljevine Jugoslavije. Samim time, za pretpostaviti je da velikosrpske promidžbene aktivnosti JRZ-a tijekom predizborne kampanje za općinske izbore nisu imale za cilj širenje Srbije na dijelove Banovine Hrvatske nego stvaranje, na osnovi velikosrpske ideje, političke protuteže velikohrvatskoj politici HSS-a.¹⁰¹

Osim pitanja sudjelovanja Cvetkovićeve frakcije JRZ-a u promicanju ideje »Srbi na okup« među banovinskim Srbima tijekom predizborne kampanje, političke

¹⁰⁰ Sam Sporazum predviđao je izdvajanje pojedinih srpskih općina iz sastava Banovine Hrvatske, ali samo iz kotara Šid, Ilok, Brčko, Derventa, Gradačac, Travnik, Fojnica i Dubrovnik.

¹⁰¹ Nakon stvaranja Banovine Hrvatske, SDK je tražio još priključenje sljedećih teritorija: općinu Štrigovu (Dravska banovina), kotare Žepče, Visoko, Zenica (Drinska banovina), kotare Dvor, Cazin, Bihać i Bosanska Krupa (Vrbaska banovina) te kotare Darda, Batina, Apatin, Sombor, Subotica i Srijemska Mitrovica (Dunavska banovina). Vidi: Regan, 2001., 72–78; *Hrvatski dnevnik*, 29. kolovoza 1939., str. 3, Hrvati izvan banovine *Hrvatski dnevnik*, 31. kolovoza 1939., str. 5, Hrvati u kotaru Žepče; *Hrvatski dnevnik*, 31. kolovoza 1939., str. 5; *Hrvatski dnevnik*, 2. rujna 1939., str. 5, Zahtjevi bačkih i baranjskih Hrvata; *Hrvatski dnevnik*, 9. rujna 1939., str. 5, Rezolucija Hrvata iz istočnog Srijema; *Hrvatski dnevnik*, 13. rujna 1939., str. 5, Konačno teritorijalno uređenje banovine; *Hrvatski dnevnik*, 16. rujna 1939., str. 5; Kako je dvorski kotar odcijepljen od Hrvatske; Općina Štrigova spada u Medimurje; *Hrvatski dnevnik*, 3. listopada 1939., str. 5; Predstavnici HSS na otvorenju džamije u Jezeru kraj Ostrožca; *Hrvatski dnevnik*, 30. siječnja 1940., str. 5; *Hrvatski dnevnik*, 25. kolovoza 1940., str. 5, Hrvatski dnevnik (komentar uredništva); *Hrvatski dnevnik*, 3. rujna 1940., str. 5, Mir, narodna i teritorijalna cjelovitost, socijalno uređenje zemlje – tri cilja hrvatske politike; *Hrvatski dnevnik*, 4. listopada 1940., str. 5, Istočni Srijem želi doći u sklop banovine Hrvatske; *Hrvatski dnevnik*, 30. 1. 1940., str. 5, Sarajevski nadbiskup za prirodni opseg Hrvatske

odnose između SDK-a i JRZ-a znatno su narušavale i političke akcije slovenskoga djela JRZ-a, koje su bile vođene s ciljem da se iz Banovine Hrvatske izdvoje neke općine uz njezinu zapadnu granicu i pripoje Dravskoj banovini, odnosno Banovini Sloveniji u osnivanju. Tako u izvještaju čabarskoga kotarskoga predstojništva od 5. listopada 1939. piše da su se u nekim općinama toga kotara »...počeli javljati glasovi, kojima se tražilo da se natrag pripoje Dravskoj banovini«. ¹⁰² Slične akcije protiv Banovine Hrvatske i SDK-a poduzimali su i bosanskohercegovački muslimani ¹⁰³ koji su simpatizirali RS, a koji su tražili ne samo izdvajanje nekih kotara i općina iz Banovine Hrvatske ¹⁰⁴ nego i njezino ukidanje u savezništvu sa Srbima. ¹⁰⁵

7. Zaključak

Politiku na temeljima federalističke jugoslavenske ideologije, koja je dogovorena Sporazumom Cvetković–Maček, provodio je i JRZ, najjača politička stranka u Srbiji. Ipak uoči proglašenja Sporazuma i uspostave Banovine Hrvatske ta se stranka zbog pregovora sa SDK-om raspala na Cvetkovićeve pristaše, koji su podržavali unutarnjopolitičku reformu Kraljevine Jugoslavije iz unitarne u složenu državu, i na Stojadinovićeve pristaše kojima je bila neprihvatljiva svaka mogućnost razbijanja unitarne države odnosno državnoga i narodnoga jugoslavenskog jedinstva. Kako je Stojadinovićevih pristaša u JRZ-u bilo mnogo, Cvetković je vlast u stranci osigurao

¹⁰² HDA. Grupa VI. Građanske stranke. Inv. br. 9482. Br. 48106. Predmet: Draga-Osilnica upr. općine, akcija za pripojenje Dravskoj banovini – Izvještaj kotarskog načelstva u Čabru od 5. X. 1939.; HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 5726. Br. 4239. Predmet: Draga-Osilnica upr. općine, akcija za pripojenje Dravskoj banovini.

¹⁰³ »Među bosanskohercegovačkim muslimanima došlo je do najveće podjele s obzirom na pitanje rješenja njihova političkog statusa unutar Bosne i Kraljevine Jugoslavije, odnosno pripadnosti hrvatskom, srpskom ili nekom zasebnom političkom tijelu. Prvu struju među njima zastupala je Muslimska organizacija HSS-a pod vodstvom Hakije Hadžića, koja je zagovarala ideju ujedinjenja Bosne s Banovinom Hrvatskom. Njihova politička aktivnost bila je najjača na području srednje Bosne i Vrbaske banovine. Drugu, federalističku struju predvodio je jugoslavenski ministar Džafer Kulenović i društvo *Gajret* ujedinjeni u *Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine* koje se zauzimalo za osnivanje posebne bosanske banovine. Ako se ta ideja ne bi mogla ostvariti, kao alternativu predlagali su ujedinjenje s Banovinom Hrvatskom. Treća, najmanja bila je centralistička struja proizišla iz muslimanske gradske inteligencije okupljene pod vodstvom dr. Šefkije Behmena koja se zauzimala za unitarnu državu, u kojoj muslimanski korpus ne bi bio podijeljen administrativnim granicama.« Vidi: Regan, 2001, 143; Više o politici bosanskohercegovačkih muslimana u Kraljevini SHS i Jugoslaviji vidi: Begić, 1965; Purivatra, 1972; Hadžijahić, 1974; Išek, 1978; Kemura, 1986; Išek, 1991.

¹⁰⁴ HDA. Grupa XXI. Politička situacija. Inv. br. 6129. Srbi na okup. predmet: Pokret »Srbi na okup« otcijepljenje i odvajanje pojedinih srezova od područja banovine Hrvatske – izvještaj Sreskog načelstva u Mostaru od 16. III. 1940.

¹⁰⁵ HDA. Grupa VI. Građanske stranke. Inv. br. 1386. Br. 58067. Predmet: Konferencija pristaša dr. Laze Markovića, ministra pravde – Izvještaj kotarskog načelstva u Konjicu od 3. XII. 1939.

raspuštanjem nelojalnih stranačkih ogranaka i toleriranjem SDK-ovih političkih čistki u kojima su stradavali JRZ-ovci, u početku oni koji su otvoreno podržavali njezina bivšeg predsjednika Milana Stojadinovića, a poslije i svi ostali. Tako je Cvetković stekao prevlast u stranci, ali je zato izgubio mnogobrojne pristaše među banovinskim Srbima. Iako je njihovu potporu pokušavao zamijeniti izbornim inženjeringom, a to se ponajprije odnosilo na pregrupiranje općina uoči uspostave Banovine Hrvatske, sve je te radnje Banska Vlast vrlo brzo neutralizirala.

Cvetković je uspio osigurati apsolutnu vlast u stranci, ali je istodobno, zbog popuštanja Hrvatima, izgubio mnogobrojne pristaše među banovinskim Srbima. Oni su političku alternativu počeli tražiti u protubanovinskim i protusporazumskim udrugama građana koje su djelovale pod parolom »Srbi na okup«. Kako bi vratilo izgubljeni ugled i političko značenje među banovinskim i jugoslavenskim Srbima, Cvetković je nizom inicijativa pokušao ujediniti sve radikale s JRZ-om i od svoje stranke stvoriti vodeću srpsku političku snagu po uzoru na HSS. No kako je propao pokušaj ujedinjenja s Glavnim odborom RS-a, Cvetković je izgubljene srpske glasove nastojao nadoknaditi stvaranjem zajedničkih izbornih lista na općinskim izborima u Banovini Hrvatskoj s nositeljima protusporazumske i protubanovinske politike, a čak ih je pokušao udobrovoljiti posebnim planom o stvaranju velike Srbije pod nazivom »Srpske zemlje«. Tom su se političkom inicijativom banovine istočno od Banovine Hrvatske trebale ujediniti u novu jugoslavensku političko-teritorijalnu jedinicu srpskoga naroda. Štoviše, u provedbi je političkih planova otišao toliko daleko da je financirao društvo »Krajina« koje se borilo za političku naklonost banovinskih Srba kritikom Sporazuma, a jedan od njegovih tvoraca i glavni nositelj provedbe bio je upravo Dragiša Cvetković. Riskirao je čak i raskid koalicije sa SDK-om koji bi neminovno doveo do pada JRZ-a s vlasti, a zbog zadržavanja političkih pozicija svoje stranke među banovinskim i jugoslavenskim Srbima zaigrao je i na kartu srpskoga velikodržavnog nacionalizma, odnosno pokušao stvoriti tzv. malu veliku Srbiju nazvanu »Srpske zemlje«. Cvetković je kao realan političar bio svjestan da je stvaranje tzv. male velike Srbije maksimum teritorijalnih zahtjeva koji su Srbi tada mogli tražiti i dobiti od Hrvata i Slovenaca.

No u vrijeme kada je svima javno i jasno objavio svoje političke planove, već su glavni nositelji protusporazumske i protubanovinske politike među banovinskim i jugoslavenskim Srbima, poput zagrebačkoga društva »Krajina«, beogradskoga Srpskog kulturnog kluba i dijela klera Srpske pravoslavne crkve, na području Banovine Hrvatske proveli logističke pripreme za stjecanje političkoga prvenstva. To se ponajprije odnosi na osnivanje kriznih stožera, među banovinskim i bosanskohercegovačkim Srbima (tzv. Akcioni odbori), koji su bili temelj za pokretanje protubanovinskih i protusporazumskih akcija. Budući da su te političke udruge i dio Srpske pravoslavne crkve politički ugled gradili na obećanjima o stvaranju velike Srbije koja će, uz sve

»srpske« zemlje, obuhvatiti i dijelove Banovine Hrvatske, odnosno sve »srpske« kotare u istočnoj i zapadnoj Slavoniji, Bosanskoj Posavini, Banovini, Kordunu, Lici, sjevernoj Dalmaciji te Hercegovini, Cvetkovićev je plan za nositelje radikalne velikosrpske ideje, posebice one okupljene oko Srpskoga kulturnoga kluba, koji su držali da u sastav velike Srbije moraju ući svi krajevi u kojima žive Srbi, bio ravan izdaji srpskih nacionalnih interesa. Budući da su i JRZ i Srpski kulturni klub istodobno zastupali gotovo jednake političke programe za prvenstvo u pokretu »Srbi na okup«, te su dvije političke grupacije podijelile srpsku političku javnost u odvojene političke blokove, čime su znatno oslabili svoje pozicije, ali i ideju pokreta koji su zastupali.

Ipak u istraživanju i ocjeni političkoga djelovanja JRZ-a među banovinskim Srbima moraju se jasno razlučiti politički folklor stranke tijekom predizborne kampanje baziran na velikosrpskoj paroli »Srbi na okup« i realni politički ciljevi. A oni su bili uključeni u nastojanje da se zadrži političko prvenstvo JRZ-a među banovinskim Srbima, a time i politički utjecaj na cjelokupan društveni život Banovine Hrvatske. Budući da je JRZ zbog uspostave Banovine Hrvatske, ali i nemoći da kontrolira i zaustavi koalicijske partnere u provedbi čišćenja političkih neistomišljenika, bio oštro kritiziran gotovo od svih važnijih srpskih stranaka i udruga, stvaranje tzv. male velike Srbije toj stranci bila je jedina mogućnost za mijenjanje negativnoga političkog trenda i oslobađanja stigme »srpskih izdajica«. Stoga se unatoč nepovoljnomu političkomu ozračju JRZ na općinskim izborima u Banovini Hrvatskoj dokazao kao druga srpska politička stranka, odmah iza SDS-a.

8. Izvori

A) ARHIVSKI FONDOVI

HDA. Fond 155. Banovina Hrvatska. Kabinet Bana. Opći spisi kabineta bana Banske Vlasti Banovine Hrvatske

HDA. Grupa VI – Gradanske stranke

HDA. Grupa XXI – Politička situacija

B) TISKANI IZVORI

Zbirke

Godišnjak, 1940.

Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske, Zagreb, 1940.

Petranović–Zečević, 1988.

Petranović, Branko – Zečević, Momčilo: *Jugoslavija 1918/1988, tematska zbirka dokumenta*, 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd, 1988.

Autori i promidžbeni materijali

- Krajina, 1939. *Krajina – Srbi u našim sjevero-zapadnim pokrajinama*, Zagreb, 1939.
 Meštrović, 1969. Meštrović, Ivan: *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969.
 Stojadinović, 1970. Stojadinović, Milan: *Ni rat ni pakt*, Rijeka, 1970.

C) NOVINSKE TISKOVINE

- Hrvatski dnevnik* *Hrvatski dnevnik*, Zagreb, urednik: Franjo Leaković
Nova riječ *Nova riječ*, Zagreb, urednik: Rade Duraković (vlasnik Većeslav Vilder)
Nova srpska riječ *Nova srpska riječ*, Zagreb, urednici: Boško Vračarević, Pavle Mišćević (vlasnik Vladimir Varićak)
Obzor *Obzor*, Zagreb, urednik: Vladimir Lunaček
Politika *Politika*, Beograd, urednik: Jovan Tanović (direktor Slobodan Ribnikar)
Samouprava *Samouprava*, Beograd, urednik: Mihajlo V. Ilić
Slavonija *Slavonija*, Vinkovci, urednik: Veliša Raičević
Srijemski Hrvat *Srijemski Hrvat*, Vukovar, urednik: Luka Puljiz
Srpska riječ *Srpska riječ*, Zagreb, urednici: Boško Vračarević, Rade Novaković (vlasnik Vladimir Varićak)
Srpski glas *Srpski glas*, Beograd, urednik: Dragiša Vasić

9. LITERATURA

a) Knjige

- Bilandžić, 1999. Bilandžić, Dušan: *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999.
 Boban, 1965. Boban, Ljubo: *Sporazum Cvetković-Maček*, Zagreb, 1965.
 Boban, 1974. Boban, Ljubo: *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941, I–II*, Zagreb, 1974.
 Hadžijahić, 1974. Hadžijahić, Muhamed: *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana)*, Sarajevo, 1974.
 Išek, 1991. Išek, Tomislav: *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini (1929–1941)*, Sarajevo, 1991.
 Jančiković, 1939. Jančiković, Tomo: *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938.*, Zagreb, 1939.
 Kemura, 1986. Kemura, Ibrahim: *Uloga »Gajreta« u društvenome životu muslimana Bosne i Hercegovine (1903.–1941.)*, Sarajevo, 1986.
 Macan, 1992. Macan, Trpimir: *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb, 1992.
 Matković, 1998. Matković, Hrvoje: *Povijest Jugoslavije/Hrvatski pogled*, Zagreb, 1998.

- Pavlaković, 1939. Pavlaković, Vladimir: *Banovina Hrvatska: politička, administrativna i ekonomska struktura*, Zagreb, 1939.
- Purivatra, 1972. Purivatra, Atif: *Nacionalni i politički razvitak muslimana (rasprave i članci)*, Sarajevo, 1972.
- Regan, 2001. Regan, Krešimir: *Ujedinjavanje teritorija Banovine Hrvatske/Teritorijalno ujedinjavanje Savske i Primorske banovine s osam novodobivenih kotara*, magistarski rad, Zagreb, 2001.
- Tuđman, 1993. Tuđman, Franjo: *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, I–II, Zagreb, 1993.

b) Rasprave i članci

- Begić, 1965. Begić, Dana: »Akcije muslimanskih građanskih političara poslije skupštinskih izbora 1935. godine«, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1965.
- Išek, 1978. Išek, Tomislav: »O socijalnoj strukturi Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do 1929. godine«, *Prilozi instituta za istoriju*, god. XIV., broj 14 – 15, Sarajevo, 1978.
- Janković, 2003. Janković, Miodrag: »Knez Pavle princ surove srpske legende« u feljtonu »Bolje pakt nego rat«, *Večernje novosti*, 7. ožujka 2003., internetsko izdanje (www.novosti.co.yu)
- Jelić, 1965. Jelić, Ivan: »O nekim odjecima Sporazuma Cvetković–Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj«, *Zbornik historijskog instituta Slavonije*, br. 3, Slavonski Brod, 1965.
- Jelić-Butić, I–XVIII, 1990. Jelić-Butić, Fikreta: »Političke prilike na području Ispostave Banske Vlasti u Splitu 1939.–40. godine«, *Slobodna Dalmacija*, 6–23. listopada 1990., I–XVIII, Split

ACTIVITIES OF THE YUGOSLAV RADICAL UNION PARTY IN THE PERIOD OF THE BANOVINA OF CROATIA (1939–1941)

Krešimir Regan

The Miroslav Krleža Lexicographic Institut, Zagreb

SUMMARY: Since 1935 until 1941, the Yugoslav Radical Union party (JRZ) was the ruling party of the Kingdom of Yugoslavia. Until 1939 its activity was based on the ideology of a Unitarian, and during the period 1939–1941 on the ideology of a federal Yugoslavia. The change of ideology caused an unofficial breakup of the JRZ to the Slovene, Muslim and Serbian factions, and was soon followed by the partition of the Serbian faction to the supporters of the federal organisation of Yugoslavia and the supporters of establishing the Great Serbia.

Keywords: *Yugoslav Radical Union, the Banovina of Croatia, the movement »Serbs, unite!«, the Great Serbian ideology, federalism, Unitarianism, Milan Stojadinović, Dragiša Cvetković*